

Πέτρος Πιζάνιας¹

**Για τους γενικούς ιστορικούς μηχανισμούς
αναπαραγωγής της περιθωριοποίησης των
ελληνικών τσιγγάνικων πληθυσμών²**

Ιωάννινα 2004

1 Για τις επιστημονικές θέσεις και απόψεις που διατυπώνονται στο κείμενο αυτό υπεύθυνος είναι ο συγγραφέας. Οι θέσεις και οι απόψεις του συγγραφέα δεν δεσμεύουν τον επιστημονικό υπεύθυνο του

Προγράμματος «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο» ή το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.

2 Το παρόν κείμενο αποτελεί επιμορφωτικό υλικό στα πλαίσια του προγράμματος του ΥΠ.Ε.Π.Θ. «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο», το οποίο υλοποιείται από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Η παρουσία του

κειμένου στο διαδίκτυο εξυπηρετεί επιμορφωτικές ανάγκες και ανάγκες ευαισθητοποίησης των

εκπαιδευτικών της προσχολικής, πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας υποχρεωτικής εκπαίδευσης, αλλά

απευθύνεται και στο ευρύ κοινό. Κάθε αθέμιτη χρήση του κειμένου υπόκειται στις διατάξεις του νόμου περί πνευματικής ιδιοκτησίας.

Φιλολογική επιμέλεια – ηλεκτρονική επεξεργασία: Ανθούλα Λέκκου

Επιστημονική επιμέλεια, εποπτεία, συντονισμός: Αθανάσιος Ε. Γκότοβος.

1- ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΕΘΝΙΚΗ ΤΟΥΣ ΥΠΟΣΤΑΣΗ

1α- Μια ονοματολογική διευκρίνιση

Στο ερώτημα ποια είναι η διαφορά μεταξύ των ονομάτων "Ατσίγγανοι" και "Αθίγγανοι" η πλειονότητα θα απαντούσε ότι δεν υπάρχει καμία διαφορά. Αυτό το σφάλμα θα μπορούσε ενδεχομένως να αποδοθεί, σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, στην παλαιά διαμάχη μεταξύ δημοτικής και καθαρεύουσας. Οι "Ατσίγγανοι" θεωρούνται -και μάλιστα αυτονόητα- ονοματοδοσία απλοποιημένη του "Αθίγγανοι", που καταλήγει πρόσφατα στο απλούστερο όνομα "τσιγγάνικοι πληθυσμοί". Το λάθος αναφέρεται στη σύγχυση μεταξύ ενός εθνολογικού και ενός θρησκευτικού ονόματος, που σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις δεν φαίνεται να έχουν κάποια αμοιβαία επιρροή.

Οι Αθίγγανοι αποτέλεσαν μία ισχυρή αίρεση γύρω στον όγδοο αιώνα στο Βυζάντιο με πιθανή ιδεολογική αναφορά στους Παυλικιανούς και τους Μανιχαίους των πρώτων χριστιανικών χρόνων. Η ισχύς αυτής της αίρεσης αρχικά δεν προερχόταν τόσο από την επιρροή της στον πληθυσμό όσο από την ένταξη σε αυτήν ισχυρών αυλικών και ακόμη αυτοκρατόρων, και τη διαρκή παρουσία όλων αυτών στα βυζαντινά στρατεύματα. Η ισχύς αυτή μπορεί να εκτιμηθεί ακριβέστερα αν συνυπολογιστεί το γεγονός ότι για δύο σχεδόν αιώνες οι οπαδοί της αίρεσης ασκούσαν πολύ μεγάλη επιρροή στην επιλογή του αυτοκράτορα, γεγονός που οφείλεται στις θέσεις τους στη βυζαντινή αυλή και την επιρροή τους στο στρατό. Πρόκειται απλούστερα για τους Καθαρούς (Cathares ή Καθάρειους), αντίθετους σε κάθε κοσμοκρατορική ελέω Θεού εξουσία, καθώς και ισοπεδωτές ως προς την κατοχή του πλούτου, δηλαδή της γης (με την έννοια των Levelers της αγγλικής ή των έξαλλων της γαλλικής επανάστασης). Η αίρεση θα πρέπει γεωγραφικά να εκτεινόταν κατά ευρύτατες νησίδες από τη σημερινή νότια Γαλλία, τις Άλπεις και τη Θράκη ως τα ανατολικά-νοτιοανατολικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Η ήττα τους στις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες που στηρίζονταν στους ορθόδοξους πατριαρχικούς χριστιανούς αυλικούς και στρατιωτικούς (και ταυτόχρονα, η σφαγή τους από τους Φράγκους ιππότες στις ευρωπαϊκές τους περιοχές προκειμένου να εμπεδώσουν την ελέω Θεού κυριαρχία τους στη γη) προς το τέλος του δέκατου αιώνα, τους στέρησε την επιρροή στη βυζαντινή αυλή και τα στρατεύματα. Οι εναπομείναντες στη Θράκη Καθαροί συνέβαλαν σημαντικά στη διαμόρφωση μιας παρεμφερούς αίρεσης, αυτής των Βογομίλων (ή αίρεση του Θεόφιλου), που εκτεινόταν κυρίως στις περιοχές της

ανατολικής Ρωμυλίας (σημερινή ανατολική Βουλγαρία) και αποτελεί αφηρητική αναφορά για τη βουλγαρική εθνικιστική ιδεολογία.

Αυτή η συμβαντολογική περιγραφή ενδιαφέρει, για να γίνει αντιληπτό ότι η αίρεση των Αθιγγάνων όχι μόνο εδραζόταν σε ισχυρές κοινωνικές ομάδες της εποχής, αλλά είτε αρνητικά (όπως στην περίπτωση της νότιας Γαλλίας), είτε θετικά (όπως στην περίπτωση της ανατολικής Ρωμυλίας) έχει ενσωματωθεί σε ιστορικές ερμηνείες ήδη από την εποχή που εκδηλώθηκαν ιδεολογικά και πολιτικά τα εθνικά κινήματα του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα. Αντίθετα, οι τσιγγάνικοι πληθυσμοί φαίνεται πως ιστορικά αναφέρονται στα μάλλον αδύναμα κοινωνικά στρώματα, και πάντως, όπως θα δούμε παρακάτω, δεν μετείχαν ως διακριτή κοινωνική κατηγορία σε καμία από τις διαδικασίες εθνογένεσης στην ευρύτερη ευρωπαϊκή ήπειρο από τον 18^ο αιώνα έως σήμερα.

1β- Μετακινούμενοι ή νομάδες;

Στο σύνολο σχεδόν της ελληνικής και της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας οι τσιγγάνικοι πληθυσμοί θεωρούνται πληθυσμός νομαδικού χαρακτήρα. Πράγματι, με μία πρώτη ματιά δεν θα μπορούσε να αμφισβητηθεί ο νομαδικός τους χαρακτήρας σήμερα. Ωστόσο, με τη δεύτερη ματιά φαίνεται σαφέστερα πως τα κριτήρια με τα οποία διαμορφώνεται ο προσδιορισμός των τσιγγάνικων πληθυσμών ως νομάδων είναι επιφανειακά.

Καταρχάς, τα σημερινά τους επαγγέλματα αποτελούν την πρώτη εικόνα, ένα είδος κινήτρου, που ωθεί τους περισσότερους μελετητές να ορίσουν τους Τσιγγάνους ως νομάδες. Πρόκειται για ένα μάλλον τυπικό λάθος. Οι τσιγγάνικοι πληθυσμοί σίγουρα έχουν στην ιστορία τους μέχρι σήμερα πρακτικές μεγάλων και μικρών, ακόμη και διαρκών μετακινήσεων. Ωστόσο, τα επαγγέλματα που κατά κανόνα ασκούν σήμερα και αυτά που παραδίδονται ότι ασκούσαν ιστορικά, πρέπει να οριστούν ως δραστηριότητες πλανόδιων ή και περίοικων τεχνιτών, εμπόρων, μικροπωλητών, εργατών κτλ., και τούτο μόνο όταν και εφόσον περιλαμβάνουν τη μετακίνηση στις προϋποθέσεις άσκησης τους. Οι ιστορικά γνωστοί νομαδικοί πληθυσμοί και εν πάση περιπτώσει ο νομαδισμός δεν ορίζεται απλώς από το γεγονός της μετακίνησης, αλλά από το είδος της οικονομικής δραστηριότητας και το βαθμό εξάρτησης από τη φύση για την παραγωγή του εισοδήματος, φυσικού ή σε χρήμα, και συνηθέστερα μικτού. Έτσι, για παράδειγμα, κανείς δεν σκέφτηκε ποτέ -και ορθώς- να χαρακτηρίσει νομάδες τους εμπόρους μεγάλων αποστάσεων, τους ναυτικούς, τους περιφερόμενους εργάτες γης κτλ. Για να ολοκληρώσουμε τον ορισμό θα πρέπει να τονίσουμε ότι οι πλανόδιοι, οι περίοικοι ή γενικώς οι μετακινούμενοι επαγγελματίες, και

ακόμη οι μετανάστες, μετακινούνται προκειμένου να πάνε εκεί που γεωγραφικά εκδηλώνεται στην αγορά η ζήτηση εμπορευμάτων ή εργασίας. Αντίθετα, οι νομάδες μετακινούνται για να καλύψουν τα κενά που δημιουργούνται στο φυσικό περιβάλλον από την αλλαγή των εποχών. Οι πρώτοι δεν εξαρτώνται από τη φύση, ενώ οι δεύτεροι εξαρτώνται πρωταρχικά, ακόμη και όταν ένα μέρος του προϊόντος που παράγουν διατίθεται τελικά στην αγορά.

Οι δεξιότητες των τσιγγάνικων πληθυσμών που μαρτυρούνται ιστορικά είναι σχεδόν στο σύνολό τους δεξιότητες αποσπασμένες από την εξάρτηση της φύσης. Και τούτο ισχύει στη συντριπτική πλειονότητα των δεξιοτήτων, είτε πρόκειται για έργα της οικιακής βιοτεχνίας όπως την καλαθοπλεκτική και η υφαντική, είτε για δεξιότητες περίοικων τεχνιτών, όπως τη μεταλλουργική (κατασκευή και επισκευή αντικειμένων από σίδηρο, χαλκό κτλ.), είτε για το εμπόριο, είτε για τους μουσικούς, είτε για τους εργάτες, και φυσικά ισχύει σήμερα πλέον για τη συλλογή παλαιών αντικειμένων, μετάλλων κτλ. Αυτή, μάλιστα, η σύγχρονη δραστηριότητα του παλιατζή με ιστορικούς όρους δηλώνει πως η τεχνική της συλλογής, αρχαία όσο και το ανθρώπινο είδος, είναι στην εντέλεια προσαρμοσμένη σε συνθήκες παραγωγής μεγάλου όγκου άχρηστων αντικειμένων -από τον σύγχρονο αστικό πληθυσμό- που εκτείνεται από τις αντίκες ως και τα σκουπίδια.

Σε κάθε, λοιπόν, περίπτωση οι δεξιότητες που ασκούν ως επαγγέλματα σήμερα οι τσιγγάνικοι πληθυσμοί κατά κανόνα δεν είχαν ιστορικά σχέση με τη γεωργία, την αλιεία και την κτηνοτροφία, που εξαρτώνται πρωταρχικά από τη φύση. Αντίθετα, ανήκουν στις τεχνικές δεξιότητες που αποδίδουν έργα αποσπασμένα από τη φύση. Για τούτο, όχι μόνο δεν πρέπει να θεωρηθούν νομάδες, αλλά αντίθετα οι σημερινές επαγγελματικές πρακτικές τους μπορούν να γίνουν ευκρινέστερα αντιληπτές αν στην ιστορική προοπτική που εκτείνεται από την ύστερη μεσαιωνική έως και τη σύγχρονη περίοδο τους συμπεριλάβουμε σε ένα ευρύτερο και διαρκώς αναπαραγόμενο πρωτο-αστικό και ιδίως περι-αστικό πληθυσμό. Ακόμη και τμήματα των σχετικά ευπορότερων ομάδων αυτού του πληθυσμού, όπως οι τοπικοί πλανόδιοι έμποροι, οι περιφερόμενοι τεχνίτες κτλ., διατηρούσαν επί αιώνες πλανόδιο χαρακτήρα. Κοντολογίς, η γεωγραφική κινητικότητα αποτελούσε τη μείζονα προϋπόθεση για την άσκηση μιας βιοποριστικής δραστηριότητας.

1γ- Δεξιότητες και μετακίνηση του πληθυσμού

Οι υποθέσεις για την εγκατάσταση των τσιγγάνικων πληθυσμών στην ευρωπαϊκή ήπειρο είναι πολλές. Οι περισσότερες από αυτές τους θεωρούν ιστορικά ξένους στην ευρωπαϊκή ήπειρο και κατά συνέπεια, αναγκάζονται να καταφύγουν σε αναζητήσεις της αφετηριακής εκκίνησης των Τσιγγάνων ή περιορίζονται να διερευνούν ζητήματα εγκατάστασης. Γενικότερα, στηρίζουν την όποια προβληματική τους στον καταγωγικό μύθο, κάτι που θα εξετάσουμε αργότερα.

Από ιστορική άποψη θα ήταν λάθος, αλλά και άσκοπο, να επιλεγεί μία από αυτές τις απόψεις ως επικρατέστερη ή ακόμη χειρότερα ως αληθής. Με εξαίρεση τις αμιγώς μυθολογικές ερμηνείες για την προέλευση των τσιγγάνικων πληθυσμών, την ενιαία ιστορία τους και τα ενιαία πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους απανταχού γης, τη σημασία των οποίων επίσης θα συζητήσουμε αργότερα, υπάρχουν ορισμένες ερμηνείες που επιδιώκουν υψηλότερη αληθοφάνεια. Πρόκειται ιδίως για εκείνη τη θεωρία που επιδιώκει να θεμελιώσει την κοινή προέλευση αποδίδοντάς τη σε κάποιες χαμένες στο βάθος της ιστορίας κάστες μετακινούμενων τεχνιτών. Μάλιστα, στην εν λόγω ερμηνεία λανθάνει και μία πρόταση κοινής γεωγραφικής προέλευσης αυτών των κλειστών κοινωνικο-επαγγελματικών ομάδων και συγκεκριμένα προτείνονται οι Ινδίες. Οι ινδικές κοινωνίες είναι ιστορικά οι παλαιότερες που ανέπτυξαν εκτεταμένη βιοτεχνική παραγωγή και όντως συγκρότησαν κάστες τεχνιτών για την επεξεργασία ιδίως των μετάλλων και του πηλού, καθώς και την παραγωγή νημάτων και υφαντών. Όμως, αυτή η ερμηνεία δεν προσφέρει καμία εξήγηση για τη σημερινή εμπορική δραστηριότητα των τσιγγάνικων πληθυσμών, για το εμπόριο αλόγων που ασκούν στη νότια Γαλλία και την Ισπανία, για τους γνωστούς Ούγγρους βιολιστές, και ιδίως δεν εξηγεί την εξαιρετική ικανότητα προσαρμογής στα όρια των μηχανισμών διακίνησης εμπορευμάτων, καθώς επίσης την υψηλή ευελιξία προσαρμογής που φτάνει μέχρι τη συλλογή ακρήστων πραγμάτων τα οποία εμπορευματοποιούν.

Η πρόταση για την προέλευση των Τσιγγάνων από ινδικές κάστες τεχνιτών αγνοεί τον ιστορικό και κοινωνιολογικό κανόνα: ότι οι κλειστές κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες, όπως οι κάστες, διαλύονται αμέσως όταν χάσουν το αντικείμενο που τις συνέχει. Έτσι, η ερμηνεία αυτή θα πρέπει, μάλλον, να θεωρηθεί ως μια ρομαντική εικόνα μιας χαμένης παραδοσιακής επαγγελματικής ανεξαρτησίας και ατομικής ελευθερίας (που συγχέεται με την περιπλάνηση) αναγκαία φυγή προς εξωτικές φαντασιώσεις, μαζί με

άλλες, που έχουν ανάγκη τα κατεξοχήν εγκατεστημένα στρώματα, τα οποία ασκούν εξαρτημένη εργασία στις πόλεις. Από την ίδια κοινωνική ανάγκη έχει αναδυθεί το στερεότυπο του ελεύθερου Τσιγγάνου και της ελεύθερης, έως ελευθεριάζουσας, Τσιγγάνας.

Στην πραγματικότητα, η ιστορία των πληθυσμών της γης βρίθκει μετακινήσεων, τεράστιων ή και μικρών πληθυσμιακών ρευμάτων, σε μικρές ή και σε τεράστιες αποστάσεις, και τούτο ανεξάρτητα από τις δυνατότητες των εκάστοτε μέσων μεταφοράς. Από αυτές τις μετακινήσεις γνωρίζουμε ελάχιστες, και ιδίως αυτές που αφορούν την Ευρώπη, τη βόρεια Αφρική και την ανατολική Ασία, και αυτές κυρίως ως υποθέσεις. Ο κατάλογος των αιτιών των μετακινήσεων αυτών είναι ατελείωτος και θα ήταν καθαρή επιστημονική αυθαιρεσία να συνδέσουμε τους Τσιγγάνους με οποιοδήποτε από αυτά τα ρεύματα, και μάλιστα να τους συνδέσουμε ως ενιαία ομάδα που μετακινείται.

Αντίθετα, ορθότερο είναι να συνδέσουμε ιστορικά όχι τους ίδιους τους Τσιγγάνους, αλλά τις σημερινές επαγγελματικές πρακτικές τους ως ιστορικές πρακτικές επιβίωσης. Γνωρίζουμε καλά πως σε όλες τις ιστορικές περιόδους, καθώς και σε όλες σχεδόν τις κοινωνίες ανά ιστορική περίοδο και περιοχή του πλανήτη, υπήρξαν πάντοτε τμήματα των πληθυσμών που ζούσαν στο περιθώριο της αναγνωρισμένης κοινωνίας, χρησιμοποιώντας τα διάκενα των εκάστοτε οικονομικών λειτουργιών, χωρίς για τούτο να επιτυγχάνουν και κάποια κοινωνική ενσωμάτωση. Η δυνατότητα επιβίωσης σε συνδυασμό με την αδυναμία κοινωνικής ενσωμάτωσης τους επέβαλε να διατηρούν πολιτισμικά χαρακτηριστικά (όλα όσα η λαογραφία εντοπίζει στους Τσιγγάνους και τα θεωρεί ιδιαίτερο δικό τους και μοναδικό πολιτισμό), τα οποία διέθεταν και άλλα στρώματα κοινωνικά και τα εγκατέλειπαν απλά επειδή η εκάστοτε ιστορικά καινούργια κοινωνική ενσωμάτωση τους επέβαλε άλλες πολιτισμικές ανάγκες. Και αυτά τα τμήματα, τα οποία αδυνατούσαν να ενσωματωθούν κοινωνικά, ήταν συχνά εκτεταμένα.

Θα πρέπει να τονίσω, επίσης, και μάλιστα ιδιαίτερος, ότι τα γενικά αυτά πολιτισμικά χαρακτηριστικά δεν παρατηρούνται κατά αποκλειστικότητα στους τσιγγάνικους πληθυσμούς. Αντίθετα, είναι εδώ και δεκαετίες γνωστό ότι πρόκειται για χαρακτηριστικά, ή αλλιώς κοινωνικές πρακτικές επιβίωσης, που ασκούν όλοι οι φτωχοί ή εξαθλιωμένοι πληθυσμοί της γης και σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της νεότερης ιστορίας τους. Συνεπώς, είναι θεμελιακό λάθος να εκληφθούν ως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τσιγγάνικων πληθυσμών.

Αν, λοιπόν, είναι αναγκαία η αναζήτηση κάποιας προέλευσης των τσιγγάνικων πληθυσμών, αυτή δεν μπορεί να είναι ούτε βιολογική, ούτε γεωγραφική ή εθνολογική, και θα ήταν άσκοπη η προσπάθεια αφετηριακής χρονολόγησης της ιστορίας τους. Άσκοπη, επειδή η ενσωματωμένη ιστορία που εκδηλώνουν σήμερα με τις βιοποριστικές και τις άλλες κοινωνικές πρακτικές τους δεν είναι αποκλειστικά δική τους, αλλά η ιστορία εκτεταμένων στρωμάτων των ενγένει ευρωπαϊκών πληθυσμών. Συνεπώς, η μόνη δυνατή πρόταση ένταξης των σημερινών τσιγγάνικων πληθυσμών στο επίπεδο της μεγάλης ιστορικής διάρκειας είναι ότι οι σημερινές τους κοινωνικές πρακτικές επιβίωσης και θέσης στα πλαίσια του κοινωνικού και οικονομικού συστήματος αναφέρονται ιστορικά στα περιθωριακά τμήματα του πληθυσμού της ύστερης μεσαιωνικής, νεότερης και σύγχρονης περιόδου, περιθωριακά με την έννοια της ένταξης στα όρια της εκάστοτε αναγνωρισμένης κοινωνίας (και όχι του αποκλεισμού).

2- ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΚΑΙ ΤΣΙΓΓΑΝΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

2α- Οι ευρωπαϊκές προδιαγραφές

Στην κεντρική, βόρεια και βορειοδυτική Ευρώπη συγκροτούνται ήδη από την κυρίως μεσαιωνική περίοδο κοινωνίες τοπικές με σχετικώς ομοειδή χαρακτηριστικά κοινωνικής οργάνωσης. Οι κοινωνικές θέσεις και οι αναγνωρισμένες δραστηριότητες, δηλαδή ο γενικός κοινωνικός καταμερισμός είναι ευλογημένος από την Εκκλησία, επιθυμητός από την εξουσία και μοιραίος για τους χωρικούς, άρα πρόκειται για έναν καταμερισμό πλήρως νομιμοποιημένο. Τα νέα ιστορικά κοινωνικά στρώματα, αυτά των τεχνιτών, των εμπόρων, των χρηματιστών, των γραφιάδων, των βιοτεχνών κτλ., υπάγονται συνήθως σε μία από τις δύο κυρίαρχες ομάδες ή και στις δύο: στους φεουδάρχες και τους κληρικούς. Οποιαδήποτε ομάδα βρίσκεται έξω από αυτόν τον καταμερισμό, χωρίς αναγκαστικά να διώκεται, παραμένει ωστόσο στο καθεστώς της αμφίβολης κοινωνικής θέσης και λειτουργίας, είδος οιονεί πληθυσμιακού περισσέυματος (όπως στις μέρες μας οι αποκλεισμένοι από το κοινωνικό και οικονομικό σύστημα). Και αυτοί ήταν πάντοτε πολλοί, ποικίλων προελεύσεων και πολιτισμικών χαρακτηριστικών. Για να γίνει αυτό ευκρινέστερο, πρέπει να τονίσω ότι η μόνη ιστορική περίοδος, από τον πρώιμο μεσαίωνα έως σήμερα, κατά την οποία οι περιθωριακοί στις ευρωπαϊκές κοινωνίες ήταν ελάχιστοι και οι αποκλεισμένοι σχεδόν ανύπαρκτοι, υπήρξε η χρυσή τριακονταετία μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Στα όρια των αγροτικών φεουδαλικού τύπου κοινωνιών στην Ευρώπη διαμορφώθηκαν τεχνικές ανάγκες που σε ό,τι αφορά την αγροτική παραγωγή καλύπτονταν από περιφερόμενους τεχνίτες και σε ό,τι αφορά τις ανάγκες των ιπποτών και των πύργων γενικότερα, από εδραίους τεχνίτες εγκατεστημένους extra muros. Πολλές από τις κατηγορίες των τεχνιτών, στοιχειώδους ή υψηλής για την εποχή τεχνογνωσίας, ακολουθούσαν υποχρεωτικά τα στρατεύματα στους πολέμους για να πραγματοποιούν τα έργα υποστήριξης κάθε είδους.

Η ανάπτυξη των βιοτεχνών των πόλεων κατά τον ύστερο φεουδαλισμό, η επινόηση και η παραγωγή εργαλείων και εξελιγμένων τρόπων κατασκευής αντικειμένων, περιόρισαν την παλαιά τεχνογνωσία των τεχνιτών στα όρια του αγροτικού πληθυσμού, επειδή αυτός είχε χαμηλότερου επιπέδου ανάγκες τεχνικής υποστήριξης. Το γεγονός αυτό υποχρέωσε τους τεχνίτες που παρέμειναν σε αυτά τα όρια να εντατικοποιήσουν τη διαρκή μετακίνηση από χωριό σε χωριό, προκειμένου να διαθέτουν πάντοτε έργο. Η πρακτική αυτή τα

κατέστησε στρώματα περιθωριακά όχι μόνο σε σχέση με την κυρίαρχη κοινωνία, αλλά ακόμη και με τα στρώματα των χωρικών.

Αργότερα, στον 18^ο αιώνα, οι βορειοευρωπαϊκές κοινωνίες (διευρυμένες κατά πολύ από εδραία κοινωνικά στρώματα) είχαν ήδη ενσωματωθεί στα απολυταρχικά κράτη. Και από αυτή τη θέση όλες οι αναγνωρισμένες κοινωνικές κατηγορίες πήραν μέρος στις εθνικές (που ονομάζουμε αστικές) επαναστάσεις με ιδιαίτερα η κάθε μία προτάγματα. Εξαιρέση σε αυτή τη διαδικασία αποτέλεσαν οι πάσης φύσεως κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες στοιχειώδους επιβίωσης και ιδίως, οι περιφερόμενες: τσαρλατάνοι, περιφερόμενοι μικροτεχνίτες, θεατρίνοι, περιφερόμενοι εργάτες, ζητιάνοι, ασκητές, πλάνητες καλόγεροι, κυνηγοί των δασών, καρβουνιάρηδες κτλ. Ο αποκλεισμός από τις ιστορικές διαδικασίες εθνικής συγκρότησης αρχικά και συνακόλουθα απουσίας από τους μηχανισμούς εθνικής ομογενοποίησης και στη συνέχεια ενσωμάτωσης (συμμετοχή στην εκπαίδευση, τη φορολογία, απόκτηση επαγγελματικής δραστηριότητας συνδυασμένης με σταθερή εγκατάσταση κτλ.) αναπαρήγαγε τις πρακτικές επιβίωσης με νέους όρους, επιτρέποντας την αναπαραγωγή ενός κόσμου του περιθωρίου στη μέση ιστορική διάρκεια.

Θα πρέπει να τονίσω ότι η αναπαραγωγή αυτή δεν συνεπάγεται αναγκαστικά βιολογική αναπαραγωγή περιθωριακών ατόμων, δεν συνεπάγεται δηλαδή βιολογικούς απογόνους σε αλληπάλληλες γενιές σε μέση ιστορική διάρκεια. Αν υποθέσουμε ότι η αναπαραγωγή των περιθωριακών στρωμάτων περιοριζόταν μόνο στη φυσική αναπαραγωγή, τότε αυτά θα εξαντλούνταν μέσα σε τρεις, το πολύ τέσσερις γενιές, επειδή οι υλικές (και όχι μόνο οικονομικές) προϋποθέσεις, δηλαδή η πολιτική οικονομία των περιθωριακών, είναι εξαιρετικά αδύνατες. Τα περιθωριακά στρώματα, κατά κανόνα πολύ φτωχά έως και εξαθλιωμένα, αναπαράγονται σχεδόν εξίσου τόσο φυσικά (εσωτερικά) όσο και κοινωνικά (εξωτερικά). Κοντολογίς, η λειτουργία του κοινωνικού καταμερισμού στα όρια της, όπως παράγει για παράδειγμα φτωχούς αγρότες παράγει και περιθωριακούς Τσιγγάνους πρώτης γενιάς, των οποίων τα παιδιά γεννιούνται τσιγγανόπουλα.

2β- Οι βαλκανικές ποικιλίες

Αντίθετα με τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, οι βαλκανικές και ευρύτερα οι σλαβικές, σε όλη τη διάρκεια της μεσαιωνικής και νεότερης ιστορικής περιόδου εμφανίζουν περιορισμένη κοινωνική διεύρυνση. Ο λόγος είναι ότι στη μεγάλη ιστορική διάρκεια η κοινωνική συνοχή και ενσωμάτωση στις περιοχές αυτές εξασφαλιζόταν κατά κανόνα όχι τόσο από τον έλεγχο και την κατοχή της γης από την κοινωνική κατηγορία των αρχόντων όπως στη βόρεια Ευρώπη, αλλά από ισχυρότατες κεντρικές αυτοκρατορικές εξουσίες. Η ισχύς αυτών των εξουσιών, σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές φεουδαλικές κοινωνίες, θεμελιωνόταν στη διανομή της γης σε όλους, ώστε η φοροδοτική τους ικανότητα να είναι βέβαιη. Αυτή η δομή αναπαρήγαγε τον τοπικό και μικρο-τοπικό κατακερματισμό του πληθυσμού στο χώρο, γεγονός που απέτρεπε τη συγκρότηση αστικού τύπου ισχυρών πληθυσμιακών συγκεντρώσεων. Ο κατακερματισμός αυτός ευνοούσε τόσο την ανάπτυξη κάθε είδους περιφερόμενων επαγγελμάτων, προκειμένου να καλύπτονται οι ανάγκες του διάσπαρτου στο χώρο πληθυσμού, και η αναπαραγωγή του κατακερματισμού μέχρι και τον 19^ο αιώνα επέτρεψε την επιβίωση αυτών των δραστηριοτήτων.

Το σημαντικότερο, ωστόσο, χαρακτηριστικό των βαλκανικών κοινωνιών ως προς αυτά που μας απασχολούν εδώ είναι ότι η αυτοκρατορικού τύπου κρατική συγκρότηση των πληθυσμών και του χώρου, σε συνδυασμό με την ελάχιστη, και πάντως αργή, κοινωνική ανάπτυξη, επέτρεψαν την αναπαραγωγή, στη μεγάλη ιστορική διάρκεια, ιδιαίτερων πολιτισμικών ομάδων, εδραίων ή και νομαδικών. Οι Βλάχοι, οι Γιουρούκοι, οι Πομάκοι, οι Σαρακατσάνοι, οι Καραγκούνηδες είναι μερικές από αυτές. Αλλά και εντός ευρύτερων βαλκανικών εθνο-πολιτισμικών ομάδων που αργότερα συστάθηκαν σε έθνη, υπήρξαν ιδιαίτερες τοπικές κοινωνίες με ιδιαίτερα εθνο-πολιτισμικά χαρακτηριστικά: οι Τσάμηδες, οι Αρναούτες, οι Σουλιώτες, οι Μανιάτες, οι κάτοικοι της Τσακωνιάς κτλ.

Τα ζητήματα, λοιπόν, της εθνικής ενσωμάτωσης των πληθυσμών στα Βαλκάνια τίθενται με όλως διαφορετικούς όρους από ό,τι στα ευρωπαϊκά έθνη. Της αρχικής εθνικής συγκρότησης των ελληνικών πληθυσμών στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, καθώς και των υπολοίπων βαλκανικών εθνοτήτων στη συνέχεια, δεν προηγήθηκε ένα σχετικώς ενιαίο πολιτισμικά κράτος, αλλά πολυεθνικές αυτοκρατορίες, όπου όλες οι εθνοτικές, αλλά ακόμη και οι πιο μικρές πολιτισμικές κοινότητες, μπορούσαν να διατηρούν τα χαρακτηριστικά τους. Αυτό προσδιόρισε στη συνέχεια και τα εθνικά κινήματα και την εθνική ταυτότητα: η

εθνική ταυτότητα, ιδίως, ήταν περισσότερο θεμελιωμένη στην πολιτική ιδεολογία και πολύ περιορισμένα στις κοινωνικο-οικονομικές δομές.

Γενικά, ο κανόνας της ενσωμάτωσης στο εθνικό πρότυπο στα Βαλκάνια κατά τον 19^ο αιώνα και μέχρι τους βαλκανικούς πολέμους διαμορφώθηκε ως ακολούθως: υψηλή εθνική συνοχή στο πολιτικό επίπεδο και πολύ σχετική έως περιθωριακή στο κοινωνικό και πολιτισμικό. Τα ζητήματα της εθνικής καθαρότητας και της διαδικασίας εθνικής ομοιογένειας αφορούσαν τα ονόματα των τόπων και των πολιτών, που κατά τα άλλα μπορούσαν να διατηρούν τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους (και ιδίως, τη γλωσσική τους ιδιαιτερότητα), και οι διαδικασίες της εθνικής ομογενοποίησης πραγματοποιούνταν κατά κύριο λόγο στο επίπεδο αφενός της συγκρότησης και των λειτουργιών του κράτους, αφετέρου των αρχουσών ελίτ.

Αυτού του είδους η διαδικασία εθνικής συγκρότησης σε συνδυασμό με την αργή και πάντως περιορισμένη κοινωνική ιδίως, αλλά και οικονομική ανάπτυξη, επέτρεπαν κάθε είδους περιθωριακότητες, επαγγελματικές, γεωγραφικές, πολιτισμικές κτλ. Το ζήτημα της εθνικής καθαρότητας και στο πολιτισμικό επίπεδο άρχισε να τίθεται με σχετική έμφαση στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και εντονότερα από τους βαλκανικούς πολέμους και έπειτα, ως απόρροια των συγκρούσεων μεταξύ των βαλκανικών κρατών για τη διανομή της εναπομείνουσας οθωμανικής επικράτειας στα Βαλκάνια, της ανάδυσης νέων εθνών, καθώς και της διευθέτησης των ορίων των υφιστάμενων από τον 19^ο αιώνα εθνικών επικρατειών.

Εκτός από τις διαδικασίες των βαλκανικών εθνογενέσεων, η ουσιαστική κατάργηση από το τέλος του 19^{ου} αιώνα των αποκλειστικών και υποχρεωτικών δεσμών μεταξύ τόπου και ανθρώπων, που ονομάζουμε δεύτερη δουλοπαροικία (αφορούσε σχεδόν αποκλειστικά τις κοινωνίες της κεντρικής Ευρώπης και τον σλαβικό κόσμο), αποδέσμευσε τον πληθυσμό. Αυτός κινήθηκε αρχικά προς κάθε κατεύθυνση. Στην περίοδο που εκτείνεται έως και τις αρχές του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, οι διάσπαρτες στις διάφορες επικράτειες κοινωνικές περιθωριακότητες άρχισαν να συγκεντρώνονται γύρω από τις αστικές μονάδες, ιδίως στις λίγες μεγάλες πόλεις των βαλκανικών εθνών. Κυρίως στις πρωτεύουσές τους παίρνοντας πλέον το χαρακτήρα των περιθωριακών, φτωχών και πολύ λιγότερο των αδύνατων αλλά ενσωματωμένων (λαϊκών) κοινωνικών στρωμάτων. Μία αντίστοιχη μετακίνηση θα πρέπει να έλαβε χώρα από τη βαθμιαία διάλυση των συντεχνιών. Στις παρυφές των συντεχνιών, εκτός του συστήματος υποχρεώσεων και δικαιωμάτων που ρύθμιζαν τη λειτουργία του κάθε επαγγέλματος, βρισκόνταν συνεργαζόμενες βοηθητικές ομάδες τεχνιτών, μεταφορέων και άλλων επαγγελματιών, ορισμένα από τα οποία είναι ίδια

με αυτά που ασκούσε τμήμα των τσιγγάνικων πληθυσμών. Μεταλλουργοί, κατασκευαστές μαχαιριών, σπαθιών, χαλκωματάδες κτλ., βρέθηκαν με τη βαθμιαία διάλυση των συντεχνιών να μετακινούνται ώστε να εξασφαλίσουν το βίο.

Αυτές οι διαδικασίες, επειδή διέσπασαν την εμπεδωμένη στη μεγάλη διάρκεια σύνδεση μεταξύ του τόπου, του τοπικού κοινωνικού ιστού και των πολιτισμικών πρακτικών, αποτέλεσε την προϋπόθεση *sine qua non* για την αφομοίωση μεγάλου μέρους της ποικιλίας των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων στο εθνικό πολιτισμικό πρότυπο του κάθε βαλκανικού έθνους. Γύρω στο μεσοπόλεμο, η προφορική κουλτούρα στην οποία θεμελιώνονταν οι περισσότερες εθνο-πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, αρχίζει βαθμιαία να ορίζεται ως «αναλφαβητισμός», οι ποικίλες πρακτικές επιβίωσης ως «επαγγέλματα στατιστικώς ακατάτακτα» ή «επαγγέλματα χαμένα», οι νομαδικές εθνοτικές ομάδες καθώς και οι τοπικές πολιτιστικές πρακτικές ως αντικείμενο της λαογραφίας (φολκλόρ), ο σωρευμένος φτωχός πληθυσμός των πόλεων ως δυνητικά επικίνδυνος, οι παλαιές επαγγελματικές πρακτικές ως εικόνες προς διάσωση (σε *carte postale*) και τα στοιχειώδη, κατά κανόνα, εργαλεία τους ως εξωτικά (ακατανότητα, δηλαδή) διακοσμητικά αντικείμενα.

Στο πλαίσιο αυτού του εθνολογικού και κοινωνικού μωσαϊκού, οι τσιγγάνικοι πληθυσμοί, κατά κανόνα ολιγάριθμοι σε σχέση με τις πολλές και ποικίλες εθνο-πολιτισμικές ομάδες, δεν ξεχωρίζουν παρά μόνο με τα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά που τους αποδίδουν άλλες ισχυρότερες κοινωνικές κατηγορίες. Και αυτά δεν αποτελούν, φυσικά, ιστορικές μαρτυρίες. Πρόκειται για προβολές ρατσιστικές ή ανεστραμμένες, δηλαδή ρομαντικές, οι οποίες μπορούν να διατυπώνονται χωρίς καν να βρίσκονται Τσιγγάνοι στο οπτικό πεδίο. Αλλά και όταν αυτοί εισέρχονται στο κοινωνικό οπτικό πεδίο, και πάλι τότε οι στερεοτυπικές προβολές των σχετικά ισχυρότερων ορίζουν την εικόνα των αδυνάτων, και όχι η κοινωνική πραγματικότητά τους.

2γ- Το μωσαϊκό των φτωχών στην Ελλάδα έως το 1940

Τα επαγγέλματα και οι πρακτικές επιβίωσης που ασκεί ο τσιγγάνικος πληθυσμός σήμερα στην Ελλάδα προέρχονται κατά κανόνα από τα ακατάτακτα επαγγέλματα και τα μικροεπαγγέλματα που στο πρώτο μισό του 20^{ού} αιώνα επιβιώνουν. Αυτά τα επαγγέλματα δεν αφορούσαν ειδικά και δεν ασκούνταν αποκλειστικά από καμία ξεχωριστή εθνοτική, πολιτισμική ή τοπική ομάδα. Κουλουράδες, λούστριοι, σκατατζήδες, ακονιστές, καρεκλάδες, γανωτζήδες, κανατάδες, καστανάδες, καρβουνιάρηδες και ακόμη ζητιάνοι, περιστασιακά ανάπηροι και επίσης, μικροχτίστες, εποχικοί και περιστασιακοί εργάτες, μπουλουκτσήδες στη συλλογή αγροτικών προϊόντων και παλιατζήδες, χορταρούδες, όπως και περίοικοι και πλανόδιοι μικρέμποροι πάσης φύσεως αντικειμένων και άλλοι, αντιπροσωπεύουν το 20 % του ενεργού πληθυσμού (\pm 500.000 άτομα), ενώ οι καταμετρημένοι ομιλούντες αποκλειστικά την τσιγγανική γλώσσα το 1928 είναι μόλις 5.000.

Πρόκειται στην πραγματικότητα για έναν πληθυσμό του οποίου η πρόσφατη, πριν από τον 20^ο αιώνα ιστορία, πρέπει να αναζητηθεί στους περιφερόμενους τεχνίτες και μικρεμπόρους (με την ευρεία σημασία των όρων) του ορεινού χώρου του 19^{ου} αιώνα που εξυπηρετούσαν στοιχειώδεις ανάγκες του αντίστοιχου πληθυσμού. Από εκεί έλκουν την κοινωνική τεχνογνωσία τους. Και η διάλυση του ορεινού οικονομικού συστήματος, η μετατροπή δηλαδή των μικτών κτηνοτροφικών και οικιακών βιοτεχνικών δραστηριοτήτων σε αμιγώς καλλιεργητικές, προκάλεσε την έκπτωση των μικρο-τεχνικών και περιφερόμενων εμπορικών επαγγελμάτων που στηρίζονταν σε αυτό το οικονομικό σύστημα. Και οδήγησε τις ομάδες που τις ασκούσαν κυρίως προς τις πόλεις. Στις πόλεις, φυσικά, συγκεντρώθηκαν και πολλών άλλων προελεύσεων αγροτικοί ή πρωτο-αστικοί πληθυσμοί, όπως π.χ οι εργάτες της ζώνης της καλλιέργειας της σταφίδας της βόρειας Πελοποννήσου μετά τη σταφιδική κρίση του '93, χωρικοί των άγονων νησιών του Αιγαίου, κάποιοι από τους τεχνίτες μετά τη διάλυση των συντεχνιών και μαζί, βεβαίως, οι εθνο-πολιτισμικές ομάδες των προσφύγων της ανατολικής Ρωμυλίας, των Ποντίων, των Μικρασιατών, των Αρμενίων κτλ. Κάθε εθνο-πολιτισμική ομάδα προσφύγων ή μεταναστών συμπάρεσυρε μαζί της ένα άγνωστο, αλλά κατά κανόνα, μικρό αριθμό Τσιγγάνων. Το γνωρίζουμε αυτό για τους μικρασιάτες πρόσφυγες, το τσιγγάνικο τμήμα των οποίων θα πρέπει να είναι αυτό που εγκαταστάθηκε αρχικά στον Ασύρματο (Φιλοπάππου, Αθήνα) και στη συνέχεια στην Αγία Βαρβάρα Αττικής.

Όλοι αυτοί οι πληθυσμοί, ασκώντας λίγο-πολύ τα επαγγέλματα που προαναφέρθηκαν, τροφοδοτούσαν τα φτωχά στρώματα των πόλεων μέχρι και τη δεκαετία του 1950. Από την άποψη της εθνικής ενσωμάτωσης είχαν ή απέκτησαν στη συντριπτική πλειονότητά τους την ελληνική ιθαγένεια, εκτός από 130.000 άτομα που εμφανίζονται στις απογραφές του μεσοπολέμου να κατοικούν στην Ελλάδα, αλλά να μην θεωρούνται νόμιμος πληθυσμός, να μην διαθέτουν δηλαδή την ιθαγένεια ή την υπηκοότητα. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται έντεκα διαφορετικές εθνικές προελεύσεις και πολιτιστικές ομάδες, και μεταξύ των αριθμητικά ολιγότερων είναι ένα μέρος των Τσιγγάνων, οι πέντε χιλιάδες που προαναφέρθηκαν να μιλούν μόνο την τσιγγάνικη γλώσσα.

Ωστόσο, σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, το προσδιοριστικό χαρακτηριστικό αυτών των φτωχών στρωμάτων είναι η ομοιογενής κοινωνική υπαγωγή του συνόλου. Ανεξάρτητα από την εθνική τους ενσωμάτωση ή όχι, τα φτωχά αυτά στρώματα δραστηριοποιούνται για την επιβίωσή τους με όρους εντονότατης γεωγραφικής και επαγγελματικής κινητικότητας ταυτοχρόνως.

...Ο παππούς μου [Τσιγγάνος, Σ.τ.Σ.], της μητέρας μου, ήρθε από Σμύρνη και ο παππούς μου από του πατέρα μου το σόι ήρθε από Κωνσταντινούπολη [αρχές περίπου του 20^{ου} αιώνα Σ.τ.Σ.]. Οπότε επειδή ήταν πιο κοντά τα μέρη της Μακεδονίας, τώρα Μακεδονίας, είχαν εγκατασταθεί σε επαρχία, έξω από τη Θεσσαλονίκη γι' αρκετά χρόνια, μετά... Δούλευαν βέβαια, γύρω-γύρω στην επαρχία... Ο παππούς μου από του πατέρα μου το σόι τότε [δεύτερη και τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα στη Μακεδονία Σ.τ.Σ.] δούλευε, όχι το εμπόριο. Πώς να το πω, υπήρχαν κάποια κατσαρολικά, αυτά που θέλουν γυάλισμα, καθάρισμα και λοιπά, ταψιά που χρησιμοποιούσαν στην επαρχία οι νοικοκυρές, στα τζάκια και στους φούρνους και μαύριζαν. Ήταν ο άνθρωπος που περνούσε κάθε μήνα από το χωριό ή από το μέρος εκείνο και τα καθάριζε... Μετά κατεβαίνοντας συνέχεια πιο κάτω, πιο κάτω, δουλεύοντας και κατεβαίνοντας, εγκαταστάθηκε και αυτός στα Πετράλωνα, γιατί είχε σόι, είχε ξαδέλφια πρώτα, είχε συγγενείς δικούς του... Μετά όταν κατέβηκε εδώ στα Πετράλωνα και είδε τον άλλο κύκλο εργασίας που είχαν οι υπόλοιποι, άρχισε και αυτός με το εμπόριο...

(από συνέντευξη της Ευαγγελίας Ράντη, Ελληνίδας Τσιγγάνας, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, Αγία Βαρβάρα, 12/12/1997)

Σε πλαίσια αυστηρά εποχικά, και εντός αυτών έντονα περιστασιακά, μετακινούνται από τόπο σε τόπο και από επάγγελμα σε επάγγελμα με στόχο όχι την κατοχύρωση ενός επαγγέλματος, αλλά την εξασφάλιση του καθημερινού βίου.

Αυτό που πρέπει να κρατήσουμε από την κινητικότητα αυτή στη διάρκεια του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα είναι ότι το σύνολο των φτωχών αυτών στρωμάτων, ανεξαρτήτως της ενσωμάτωσης στο εθνικό πολιτικό σύστημα, αποτελούσαν κοινωνικά στρώματα τα οποία επαγγελματικά δεν είχαν ενσωματωθεί παρά διατηρώντας σε μικρό ή

σε μεγάλο βαθμό περιθωριακά χαρακτηριστικά. Μέσα σε αυτή τη μεγάλη εθνοτική και πολιτισμική ποικιλία πολλών κοινοτήτων θα ήταν ερμηνευτικά άσκοπο να διαχωρίσουμε τους Τσιγγάνους. Ακόμη και αν υποθέσουμε ότι διατηρούν μία πλήρη πολιτισμική ιδιαιτερότητα, πρόταση άκρως αμφίβολη, αυτή διασπάται σε ένα μεγάλο φάσμα εθνοτοπικών ιδιαιτεροτήτων. Ακριβέστερα, οι κάθε είδους ιδιαιτερότητες αμβλύνονται από την εκτεταμένη ποικιλία τους, τον μεγάλο αριθμό τους. Λειτουργικά, όμως -και αυτό είναι το σημαντικότερο- οι ιδιαιτερότητες αμβλύνονται από τη συγκέντρωσή τους σε ενιαίο χώρο, με εν πολλοίς ομοιογενή κοινωνικά χαρακτηριστικά, δηλαδή ως περιαστικός πληθυσμός ή στην καλύτερη περίπτωση ως πολεοκάτοικοι, με ομοιογενή τρόπο εξασφάλισης του βίου, και φυσικά κοινά επαγγέλματα. Έτσι, ως προς την κοινωνική υπαγωγή και τις πρακτικές για την επιβίωση, όλες αυτές οι ομάδες δεν διέφεραν μεταξύ τους. Ως προς τη γλωσσική ιδιαιτερότητα, στο βαθμό που έχει κάποια σημασία, αυτή δεν ήταν παρά μία μεταξύ πολλών άλλων. Και ο κανόνας υπαγορεύει πως όπου οι γλωσσικές ιδιαιτερότητες είναι πολλές, κατισχύει η κυρίαρχη γλώσσα, στην προκειμένη περίπτωση η ελληνική. Πόσο μάλλον που η κάθε ιδιαιτερότητα εδραζόταν και εκφραζόταν μόνο με τον προφορικό λόγο.

2δ- Δίκτυα επιβίωσης, συγγενικοί και τοπικοί δεσμοί

Στις νεοελληνικές νοητικές δομές (στο βαθμό που μπορεί να εντοπιστεί κάτι παρόμοιο) έχει διαμορφωθεί ένας κοινός τόπος και μία θεμελιακή αυταπάτη, που απορρέει ευθέως από τον τύπο της εθνικιστικής ιδεολογίας που κυριάρχησε. Ο κοινός τόπος είναι πως άτομα με κοινή παρελθούσα προέλευση διατηρούν και στον παρόντα χρόνο οπωσδήποτε κάτι θεμελιακά κοινό μεταξύ τους. Και η αυταπάτη είναι ότι αυτό το θεμελιακά κοινό τους καθιστά αυτονόητα αλληλέγγυους. Αυτή η αυταπάτη για την κοινωνική πραγματικότητα ενισχύεται και από τις εθνικο-τοπικές οργανώσεις που στις χαρμόσυνες εορταστικές συνευρέσεις τους δεν έχουν λόγο να επιδιώκουν την έκφραση των μεγάλων, συχνά αγεφύρωτων, κοινωνικών διαφορών, ούτε να επιτρέπουν τη δημοσιοποίηση της αγοραίας λειτουργίας ανταλλαγής εξυπηρετήσεων με ψήφους προς τους τοπικούς βουλευτές και δημάρχους (προσφάτως και νομάρχες). Έτσι, κάθε πάλαι ποτέ πολιτισμική αναφορά ή και εθνο-πολιτισμική καταγωγή προκαλεί το συνειρμό πως πρόκειται για πατριώτες, βλέπε ανθρώπους με πολλά θεμελιακά κοινά, και αλληλέγγυους σε κάθε δύσκολη περίπτωση ενός εκάστου.

Τα φτωχά κοινωνικά στρώματα που προαναφέραμε στις πρακτικές εξασφάλισης του βίου τους δεν ενδιαφέρονται για αυτόν τον κοινό τόπο. Οι συντοπίτικες σχέσεις, καθώς και οι συγγενικές μαζί με τις εθνο-πολιτισμικές, τους ενδιαφέρουν μόνο στο βαθμό που εξυπηρετούν την προϋπόθεση του βιοπορισμού, δηλαδή την κινητικότητα.

Ένα δείγμα 23 αυτοβιογραφιών ατόμων που γεννήθηκαν μεταξύ του 1884 και του 1915, υπάγονταν στα φτωχά στρώματα του πληθυσμού και είχαν ποικίλες τοπικές και εθνο-πολιτισμικές προελεύσεις, μας δίνει μια ευκρινή εικόνα των επαγγελμάτων που ασκούσαν, της κινητικότητας και του είδους των σχέσεων με τις οποίες εξασφάλιζαν το βιοπορισμό τους. Από τις 280 δουλειές που έχουν κάνει όλοι αυτοί μαζί στο διάστημα μεταξύ 1915 και 1940, δώδεκα αναλογούν σε απογραφικώς αναγνωρισμένα επαγγέλματα και είκοσι επτά σε απογραφικώς άτυπα. Στο 40 % από το σύνολο των 280 εργασιών έχουν παραμείνει μέχρι τρεις το πολύ μήνες, στο 21 % μέχρι το πολύ έξι, στο 6 % μέχρι το πολύ δώδεκα και στις υπόλοιπες πάνω από ένα χρόνο. Εννοείται ότι υπήρξαν διαστήματα χωρίς εργασία, τα οποία -με αρκετές εξαιρέσεις- είναι πρακτικώς αδύνατο να εντοπιστούν στις βιογραφίες.

Για να βρουν και να πραγματοποιήσουν τις δουλειές αυτές χρειάστηκε να μετακινηθούν στα όρια της επικράτειας 40 φορές (π.χ από τον Βόλο στη Θράκη), πέραν των ορίων ενός νομού 77 φορές (π.χ. από τον Πειραιά στο Αίγιο) και εντός των ορίων ενός νομού, αλλά σε σημαντική απόσταση, 154 φορές (π.χ. από το Μοσχάτο στην Πάρνηθα). Αν και η άσκοπη περιπλάνηση περιλαμβάνεται και αυτή στην αναζήτηση δουλειάς, οι περιπλανήσεις τους δεν ήταν εντελώς τυχαίες. «Κάτι ξέρει κάποιος γνωστός για κάποια δουλειά, που είναι κάπου». Αυτή η εκφραστική αοριστία αντισταθμίζεται στις συνεντεύξεις από το γεγονός ότι αυτός ο κάποιος αναφέρεται σχεδόν πάντοτε ρητά και ονομαστικά από το βιογραφούμενο, και μάλιστα με το όνομά του και τη σχέση που διατηρούσε μαζί του ο βιογραφούμενος. Έτσι, στο σύνολο των 218 προσώπων που αναφέρονται ρητά από τους βιογραφούμενους, το 41 % αναλογεί σε σχέσεις πρώτου και δεύτερου βαθμού συγγένειας, το 36 % αναλογεί σε σχέσεις τρίτου βαθμού συγγένειας και συντοπίτικες, το 20 % σε σχέσεις με αγνώστους και το 3 % σε ό,τι ονομάζουμε πελατειακές σχέσεις με πολιτικούς. Καμία σχέση δεν αναφέρεται σε γενικότερες εθνο-πολιτισμικές κοινότητες. Όλες είναι αμιγώς προσωπικές και στην πλειονότητά τους συγγενικές και συντοπίτικες (με τη στενή έννοια).

Αν και δεν έχουμε πληροφορίες για τους Τσιγγάνους, ωστόσο, είναι πρόδηλο πως δεν μπορεί παρά να λειτουργούσαν στο ίδιο πλαίσιο, με τον ίδιο τρόπο, όπως όλα τα υπόλοιπα

μέλη των κοινωνικών αυτών στρωμάτων. Στην πραγματικότητα, με την έλευση των πληθυσμών αυτών στις παρυφές και εντός των αστικών συγκροτημάτων, οι μεγάλες πολιτισμικές και εθνοτικές ομάδες αναφοράς διαλύονται. Ακριβέστερα, οι κοινωνικές δομές που τους καθιστούσαν κοινότητα ενιαίας πολιτισμικής ταυτότητας είχε αποδιαρθρωθεί πριν την έλευση στην Ελλάδα, γεγονός το οποίο, άλλωστε, προκάλεσε την μετακίνηση προς τις πόλεις μέσα από μία ποικιλία ατομικών περιπτώσεων. Η παλαιά ενιαία πολιτισμική ή και εθνοτική ταυτότητα αναπαράγεται ως γενικό στοιχείο φανταστικής πλέον αναφοράς, συχνά χωρίς άλλη σημασία. Αυτό που απομένει ως απτή αναφορά από το παρελθόν τους είναι σχέσεις που ήταν προσωποποιημένες, δηλαδή οι συγγενικές και οι στενά συντοπίτικες. Πέρα από τη γενική κοινωνική τους υπαγωγή, οι σχέσεις τις οποίες αναπαράγουν και με τις οποίες συνεπώς ταυτίζονται, έχουν ως ευρύτερο γεωγραφικό όριο τους τόπους εγκατάστασης και ως ευρύτερο κοινωνικό όριο τον συγγενικό και επαγγελματικό περίγυρο. Έτσι, μετά από τη μεσολάβηση κρίσιμου ιστορικού χρόνου από τη διάλυση υπάλληλων εθνο-πολιτισμικών και γεωγραφικών κοινωνικών ενοτήτων, είναι μάταιο να μιλάμε για Πόντιους, Μικρασιάτες κτλ. ως εθνο-πολιτισμικές ή και πολιτισμικές διακριτές κοινωνικές ομάδες σήμερα. Οι διαδικασίες επαγγελματικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης, καθώς και η αφομοίωση στο κυρίαρχο εθνικό ιδεολογικό πρότυπο, έχουν απορροφήσει κάθε ιδιαιτερότητα. Αυτή παραμένει, βεβαίως, στο φανταστικό επίπεδο από όπου διαφεύγοντας στο φαντασιακό μπορεί να διευκολύνει τη δημιουργία, για παράδειγμα, των εθνικο-τοπικών οργανώσεων. Στον δημόσιο, όμως, λόγο εκφέρεται μόνο στο βαθμό που εντάσσεται στο εθνικό ιδεολογικό πρότυπο (π.χ οι Μικρασιάτες έναντι της Τουρκίας, οι Ρωμάνοι έναντι των κομμουνιστών Βουλγάρων κοκ.).

Οι Τσιγγάνοι δεν διαφεύγουν από αυτές τις προδιαγραφές. Ως ολιγάριθμη πολιτισμική ομάδα, σε σχέση με τις υπόλοιπες πολιτισμικές και εθνο-πολιτισμικές κοινότητες με τις οποίες ταυτιζόταν κοινωνικά και στενότερα επαγγελματικά, εύκολα διαχέεται. Μάλιστα, είναι τόσο αδύναμη, ώστε η εικόνα που διαθέτουμε για αυτούς να έχει ελάχιστη σχέση με την πραγματικότητά τους. Εμπράκτως, η εικόνα για αυτούς απορρέει κατά κανόνα είτε από τον διάχυτο ρατσισμό των πλησίων τους φτωχών, είτε από τις ανάγκες εξωτισμού των αστικών στρωμάτων. Αυτές οι εικόνες, διατυπωμένες και τυπωμένες σε βιβλία και εγκυκλοπαίδειες, δεν θα πρέπει με κανέναν τρόπο να εκληφθούν ως πληροφοριακό υλικό, ως μαρτυρίες. Αποτελούν συνήθως προϊόντα της φαντασίας των άλλων. Προϊόντα, όμως, των ισχυρότατων άλλων έναντι των κοινωνικά αδύναμων Τσιγγάνων και με τόση διαφορά ισχύος, ώστε να μπορούν να διαμορφώνουν για τους

πλανόδιους και περίοικους Τσιγγάνους μία εικόνα φανταστική, ερήμην της δικής τους και των πολλών άλλων ομοίων τους φτωχών, μια εικόνα δανεισμένη εν πολλοίς από την ευρωπαϊκή ρομαντική λογοτεχνία. Εντέλει, η μόνη ίσως διαφορά των Τσιγγάνων (μαζί με ορισμένους Σλαβομακεδόνες) να ήταν η ιθαγένεια ή αλλιώς, το πολιτικό (civil) τους καθεστώς. Και αυτή η διαφορά απέκτησε σημασία αργότερα, όταν ο υπόλοιπος πληθυσμός των φτωχών ενσωματώθηκε κοινωνικά και οι ποικίλες εθνο-πολιτισμικές ομάδες που απάρτιζαν την κοινωνία των φτωχών του μεσοπολέμου, ενσωματώθηκαν και αυτές στο εθνικό πρότυπο τόσο πολιτικά όσο και διοικητικά.

2ε- Οι διαδικασίες ενσωμάτωσης στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο

Η οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωση αυτών των εκτεταμένων φτωχών κοινωνικών στρωμάτων ξεκινάει αργά μετά τον δεύτερο πόλεμο. Είναι αποτέλεσμα της ανάπτυξης της ναυτιλίας, των υπηρεσιών, ιδίως του κράτους, της βιοτεχνίας αρχικά και αργότερα της βιομηχανίας, της εκτεταμένης οικοδόμησης και της μετανάστευσης σε ανεπτυγμένες χώρες. Παράλληλα με αυτήν ξεκινάει μία διαδικασία εθνικής απενσωμάτωσης (όχι όμως και οικονομικής) των κάθε είδους αριστερών που μετείχαν στην εθνική αντίσταση στη διάρκεια της κατοχής και ιδίως των κομμουνιστών που μετείχαν στον εμφύλιο πόλεμο. Οι δύο αυτές διαδικασίες ολοκληρώνονται στις αρχές τις δεκαετίας του '70. Οι ελληνικοί τσιγγάνικοι πληθυσμοί, αυτοί που σήμερα είναι ποικιλοτρόπως ενσωματωμένοι (π.χ της Αγίας Βαρβάρας) μετέχουν στην πρώτη διαδικασία, αλλά όχι στη δεύτερη.

Η ταχεία επαγγελματική ενσωμάτωση των κοινωνικών στρωμάτων που συναποτελούσαν τους φτωχούς του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, χωρίς να ανατρέψει την κοινωνική ιεραρχία άλλαξε τα χαρακτηριστικά των αδύνατων κοινωνικών στρωμάτων. Ο πρώην φτωχός μπορούσε πλέον να είναι εργάτης στα εκτεταμένα δημόσια έργα και στις οικοδομές, εργάτης βιομηχανίας (στην Ελλάδα ή σε μία ανεπτυγμένη χώρα), ναυτικός ή αν είχε υπάρξει πιο τυχερός, εδραίος συνοικιακός μικρέμπορος και ακόμη περισσότερο κλητήρας στο δημόσιο, βοηθός τεχνίτη σε κάποια δημόσια εταιρεία ή κάτι ανάλογο σταθερό.

Γεννήθηκα το 1966. Από τη στιγμή που άρχισα να συνειδητοποιώ τον κόσμο κυριολεκτικά δεν μπόρεσα κάποια στιγμή να καταλάβω ότι μου έλειπε κάτι. Δηλαδή, ζούσα σε μία οικογένεια που ο πατέρας μου έκανε σαν αρχική δουλειά, ήταν ηλεκτροσυγκολλητής γυρολόγος. Δηλαδή, έπαιρνε κάποια εξαρτήματα και πήγαινε και εκεί που υπήρχαν προβλήματα για ηλεκτροσυγκόλληση... σε όλη την περιοχή που ζούσαν τότε Τσιγγάνοι. Πετράλωνα, Αγία Βαρβάρα και σε όλες αυτές γύρω τις περιοχές, Δραπετσώνα κλπ. Πήγαινε,

όμως, από γειτονιά σε γειτονιά... πήγαινε σε όλη την ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Δηλαδή δεν απευθυνόταν μόνο σε Τσιγγάνους η δουλειά του. Γύριζε και όπου κάποιος είχε πρόβλημα, ας πούμε είχε ξεκολλήσει κάτι, ένα σίδερο, κάτι τέλος πάντων. Πολύ γρήγορα, όμως, και αυτό βοήθησε πολύ την οικογένεια, ήταν ότι βρήκε μόνιμη εργασία. Δηλαδή κατάφερε και πήγε, μάλλον του άφησε κάποιος ένα καφενείο στο Μοναστηράκι. Στην πλατεία του Αγίου Φιλίππου.

Ερ: Τσιγγάνος αυτός ο κάποιος;

Όχι, μη Τσιγγάνος. Του άφησε, λοιπόν, ένα καφενείο πεθαίνοντας αυτός ο κύριος, με αποτέλεσμα να βρει τη σταθερή εργασία και αυτό βοήθησε πολύ την οικογένεια. Δηλαδή, παρ' ότι υπήρχαν οι πληροφορίες ότι τα δύο αδέρφια μου και η αδελφή μου και ο αδελφός μου που είναι 13 και 10 χρόνια μεγαλύτεροι από εμένα, έζησαν στερήσεις, εγώ, όμως, γεννημένος μετά από 10 χρόνια στην οικογένεια, η οικογένεια έχει αρχίσει πλέον να στέκεται στα πόδια της, να είναι οικονομικά αυτοδύναμη, να μένει σταθερά και μόνιμα σε σπίτια....

(από συνέντευξη του Χρήστου Λάμπρου, Έλληνα Τσιγγάνου, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, Αγία Βαρβάρα, 16/10/1997)

Στη διάρκεια της πρώτης τριακονταετίας μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο τα στρώματα των φτωχών της προηγούμενης περιόδου δεν μετακινούνται ακατάπαυστα προκειμένου να εξασφαλίσουν το βίο τους· έχουν πλέον εγκατασταθεί. Και η μετακίνηση στις πόλεις και ιδίως στην πρωτεύουσα με στόχο τη μόνιμη εγκατάσταση γίνεται και εν πολλοίς καταλήγει στη διαμόρφωση πόλεων, των οποίων ο πληθυσμός από πολιτισμική άποψη συγκροτείται από μία μειοψηφία αστών και ευάριθμους πολεοκατοίκους των συνοικιών και της πολεοδομικής περιφέρειας.

Η επαγγελματική ενσωμάτωση και η πάγια εγκατάσταση επέτρεψε σε αυτά τα κοινωνικά στρώματα να κάνουν το επόμενο βήμα. Με εντυπωσιακή διορατικότητα ενσωμάτωσαν τα παιδιά τους στο εκπαιδευτικό σύστημα και η μαζική εκπαιδευτική ενσωμάτωση ανέτρεψε σε μία τριακονταετία τον προφορικό κανόνα που τα στρώματα αυτά διατηρούσαν ιστορικά ως πολιτιστικό χαρακτηριστικό. Ενδεικτικά, το 60 % των οργανικά και λειτουργικά αναλφάβητων του μεσοπολέμου, περιορίστηκε τη δεκαετία του '70 σε κάτι περισσότερο από το ένα τρίτο. Και στο επίπεδο των τεχνικών γνώσεων οι δημόσιες και οι πολλές ιδιωτικές κατώτερες τεχνικές σχολές, καθώς και οι αντίστοιχες των μεγάλων δημοσίων επιχειρήσεων, άρχισαν να ανατρέπουν τον κανόνα της τεχνικής γνώσης που αναπαράγόταν με αμιγώς εμπειρικο-βιωματικούς όρους. Έτσι, όλες σχεδόν οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της κάθε μίας προέλευσης εξωθήθηκαν στο φανταστικό επίπεδο. Συνοπτικά, ήταν κοινωνικά ευπρεπέστερο και ιδεολογικά επιβεβλημένο, αντί Μικρασιάτης, Πόντιος κοκ., να είναι Έλληνας με ποντιακή, μικρασιατική κτλ. καταγωγή.

Ως απόρροια των παραπάνω ιστορικών εξελίξεων και ως ποσοτική ένδειξη ο επταπλασιασμός του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος στη διάρκεια της ίδιας τριακονταετίας επιτρέπει να υποθέσουμε με βεβαιότητα πως η συνολική οικονομική ενσωμάτωση των παλαιών φτωχών στρωμάτων ήταν πλέον γεγονός. Βεβαίως (κυρίως, εξαιτίας της συγκρότησης ενός κράτους το οποίο θέλει πλέον να ελέγχει το σύνολο του πληθυσμού του και δευτερευόντως, εξαιτίας της ιδεολογικής και πολιτικής δίωξης των αριστερών κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου), η κοινωνική και οικονομική ενσωμάτωση προϋπέθετε την εθνικότητα για όλες τις εθνο-πολιτισμικές ομάδες πλην αυτής των Τσιγγάνων. Γιατί; Μάλλον για λόγους εθνικιστικής τάξης, αλλά πλέον εντός του πλαισίου του ψυχρού πολέμου. Είναι γνωστό ότι από το 1946, στη διάρκεια των τριάντα και πλέον πρώτων ψυχροπολεμικών χρόνων, διωκόταν η χρήση της αλβανικής και της βουλγαρικής γλώσσας, η σλαβομακεδονική αντιμετωπιζόταν με καχυποψία, όχι όμως και η τσιγγάνικη, επειδή αυτή δεν είχε την παραμικρή αναφορά σε χώρα με κομμουνιστικό καθεστώς.

Στη διάρκεια, λοιπόν, της τριακονταετίας μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στην Ελλάδα τα κοινωνικά στρώματα των παλαιών φτωχών από αέναα κινητικά εδραιώνονται επαγγελματικά, ο κανόνας της προφορικής τους κουλτούρας περιορίζεται δραστικά και μαζί με αυτόν εξωθούνται στο περιθώριο όλες οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της προέλευσης, καθιστώντας τους πάντες Έλληνες και χριστιανούς. Η εμπειρικο-βιωματική γνώση πολλών παλαιών επαγγελμάτων περιθωριοποιείται και αυτή και ελέγχεται κρατικά μέσω της αναγνώρισης διπλωμάτων και αδειών και γενικότερα, η παλαιά περιθωριακή σχέση με την οικονομία μετατρέπεται σε σχέση σταθερή και με διάρκεια. Έχουμε, δηλαδή, ένα φαινόμενο πλήρους κοινωνικής και οικονομικής ενσωμάτωσης ενός πληθυσμού που αφήνει πίσω του τον μωσαϊκό πολιτισμικό χαρακτήρα του, τη σημασία της προέλευσής του, συχνότατα τη διάλεκτό του και καθ' ολοκληρία την ποικιλία των πρακτικών εξασφάλισης του βίου. Και η ενσωμάτωση αυτή για όλους -με εξαίρεση τους κομμουνιστές που εγκαταστάθηκαν στις σοσιαλιστικές χώρες- προϋπέθετε την κατοχή εθνικότητας και στον δημόσιο τομέα τη ρητή αποδοχή των κυρίαρχων φρονημάτων. Ανεξάρτητα από τα φρονήματα που δεν τους απασχόλησαν, τμήματα των τσιγγάνικων πληθυσμών φαίνεται πως βρέθηκαν χωρίς το απολύτως αναγκαίο για την ενσωμάτωση πολιτικό (civil) καθεστώς. Και τούτο σε αντίθεση με άλλες χώρες, όπως η Γιουγκοσλαβία, η Ρουμανία και η Ουγγαρία, όπου οι αντίστοιχοι πληθυσμοί απέκτησαν από το τέλος της δεκαετίας του '40 την ιθαγένεια της χώρας στην οποία διαβιούσαν.

Συμπερασματικά, στη διάρκεια του πρώτου μισού του 20^{ού} αιώνα οι τσιγγάνικοι πληθυσμοί συναντώνται με ένα μεγάλο αριθμό εθνο-πολιτισμικών και πολιτισμικών ομάδων ποικίλων προελεύσεων και διαβιούν σε ενιαίους χώρους. Σε αυτούς ασκούν κοινά επαγγέλματα, τυπικά ή άτυπα, γενικότερα αναπτύσσουν κοινές πρακτικές επιβίωσης και ομοειδή συστήματα κοινωνικών σχέσεων· ομοειδή, επειδή αυτά τα συστήματα, ανεξάρτητα από τις ιδιαιτερότητες της προέλευσης της κάθε πολιτισμικής ομάδας, αποτελούσαν κοινή για όλους προϋπόθεση για την εξασφάλιση του βίου, τον οποίο σε διαφορετικό βαθμό εξασφάλιζαν στα όρια του κυρίαρχου κοινωνικού συστήματος. Αυτές οι συνθήκες, από μία συνολική άποψη, αποτέλεσαν διαδικασίες κοινωνικής ομογενοποίησης όλων αυτών των πολιτισμικών ομάδων, με την έννοια ότι χωρίς να τις εξαλείφουν, καθιστούσαν τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της προέλευσης δευτερεύουσες. Έτσι, κατά την ίδια περίοδο αναπτύχθηκε μεταξύ όλων αυτών των ομάδων μία συνάφεια. Μακριά από το να αποτελούν οι φτωχοί κοινωνική τάξη, η υψηλή συνάφεια μεταξύ τους εδραιωνόταν στις ομοειδείς ατομικές ανάγκες, την παρόμοια κοινωνική θέση και λειτουργία, που προσέδιδαν σε όλους κατ' αναλογία όμοια κοινωνικά χαρακτηριστικά. Επομένως, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως κατά την ίδια ιστορική περίοδο διαμορφώθηκαν γύρω από τις πόλεις «κοινωνικές δομές υψηλής συνάφειας».

Η ολική ενσωμάτωση του συνόλου σχεδόν του πληθυσμού των φτωχών, που ξεκίνησε με το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, ολοκληρώθηκε σε τριάντα περίπου χρόνια. Με όρους ιστορικού χρόνου η ταχύτητα της ενσωμάτωσης, και μάλιστα σε όλα τα επίπεδα, ήταν αστραπιαία. Αλλά και με τους όρους της μέσης διάρκειας ζωής (58 έως 65 χρόνια την εποχή εκείνη) η ταχύτητα της διαδικασίας αυτής ήταν πολύ μεγάλη. Ενδεικτικά, επέτρεπε σε κάποιο άτομο που ήταν είκοσι ετών το 1940 και είχε μεγαλώσει ως φτωχός σε κάποια κοινωνική θέση οριακή, να ενσωματωθεί κοινωνικά, επαγγελματικά, να γίνει πλήρης έλληνας πολίτης και να προλάβει να στείλει τα παιδιά του στο σχολείο, και ακόμη να έχει για αυτά σχετικά υψηλές προσδοκίες. Αυτές οι νέες δυνατότητες πολλαπλασιάζονταν στην περίπτωση που το νεο-ενσωματωμένο αυτό άτομο είχε προσδεθεί στο κυρίαρχο τότε εθνικό ιδεολογικό πρότυπο, και ακόμη περισσότερο στους μηχανισμούς επιβολής του προτύπου αυτού. Κοντολογίς, στα τριάντα αυτά χρόνια μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, αναπτύχθηκε ιστορικά μία διαδικασία ραγδαίας αποδόμησης της κοινωνικής συνάφειας των φτωχών της προηγούμενης περιόδου με θετική απόληξη την

ενσωμάτωσή τους, η οποία επέτρεπε από ικανοποιητικές έως υψηλές προσδοκίες για το μέλλον.

Η αφομοίωση όλων των ιδιαιτεροτήτων που συνεπάγεται η ιστορική διαδικασία της ενσωμάτωσης στην Ελλάδα μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, κατέστησε τους τσιγγάνικους πληθυσμούς, όσους έμειναν εκτός της διαδικασίας αυτής, ορατούς· ορατούς πολιτιστικά και κοινωνικά. Η ανάδυση των τσιγγάνικων ομάδων σε κοινή κοινωνική θέση συνεπάγεται μία κοινωνική πίεση αρνητική, έως και ευθέως ρατσιστική, προερχόμενη από τη διαφορετικότητά τους, ίσως ακόμη και από το γεγονός ότι υπενθύμιζαν το πολύ πρόσφατο παρελθόν των πρώην κοινωνικά ομοίων τους. Η ανάγκη των άλλων να διαφοροποιηθούν από αυτό το δικό τους πολύ πρόσφατο παρελθόν τους οδηγούσε να προβάλλουν όλως ιδιαίτερος εμφαιτικά την ιδιαιτερότητα των τσιγγάνικων πληθυσμών.

...Ήταν η εποχή που πραγματικά υπήρχε ο μεγαλύτερος αποκλεισμός. Ήταν η εποχή ακριβώς που άρχιζε η βιομηχανική επανάσταση. Άρχισαν, δηλαδή, τα πρώτα εργοστάσια να δημιουργούνται. Άρχιζε, δηλαδή, με κάποιο τρόπο η μόνιμη και σταθερή εργασία. Εκεί ο Τσιγγάνος αποστασιοποιήθηκε από αυτή την εργασία.

Ερ: Για ποια εποχή μιλάμε;

Τέλη δεκαετίας '60, αρχές δεκαετίας '70. Τότε, δηλαδή, που η Ελλάδα αναπτυσσόταν σαν μια μικρή Αμερική... Τότε, λοιπόν, ο Τσιγγάνος δεν μπορούσε αυτή τη ρουτίνα του εργοστασίου. Και βέβαια εκλήφθηκε ως απειλή. Ποιος είναι αυτός που προσπαθεί και πάει κόντρα; Ήταν σημαντικό το ότι βρέξει χιονίσει θα πάρεις το μεροκάματο.

Ερ: Άρα, μέχρι εκείνη τη στιγμή λες ότι Τσιγγάνοι και μη Τσιγγάνοι θα μπορούσαν αυτό που έλεγε και η Αλίκη πριν, να κάνουν περίπου παρόμοιες ασχολίες.

Ναι.

Ερ: Αλλά ξαφνικά, όπως λες εσύ, έγινε η βιομηχανική επανάσταση... η εκβιομηχάνιση, οπότε κάποιοι έγιναν πιο πολύ προλετάριοι και είπανε εκεί θα πάμε..., ενώ εσείς είπατε, δεν γουστάρουμε.

Όχι επειδή δεν θέλαμε να δουλέψουμε, αλλά δεν αντέχαμε τη ρουτίνα.

Ερ: Είσατε «άλλο» πράγμα.

Πριν απ' αυτό, οι μετακινήσεις πληθυσμών ήταν πολύ συχνό φαινόμενο. Και η προσφορά που έδινε ο Τσιγγάνος και στην πόλη, αλλά και στην επαρχία, όπως μετακίνηση αγαθών και προϊόντων σε δύσβατες και απομακρυσμένες περιοχές, ανταλλαγή προϊόντων, ήταν φαινόμενο που βοηθούσε την ελληνική κοινωνία και λίγο πολύ ο Τσιγγάνος μέσα από τα χωριά (πηγαίνουν στα χωριά και φέρναν θυμάμια προϊόντα, φέρναν ζώα, κότες κλπ.) μπορούσε και επιβιώνει. Τότε, όμως, ακριβώς συνέβη αυτό το πράγμα. Και παραγκωνίστηκε λίγο ο Τσιγγάνος. Δηλαδή άρχισαν και ήταν ορατά πλέον κάποια συμπτώματα δυσκολίας.

Ερ: ...Τον παραγκώνισαν ή παραγκωνίστηκε από μόνος του;

Παραγκωνίστηκε εγώ θα το έλεγα από το εργατικό προλεταριάτο και από τη στάση που βγήκε στη ζωή ότι αρχίζουμε πλέον και πρέπει να ζούμε με μόνιμη και σταθερή...

Ερ: ...Μέχρι τότε ήταν φίλοι του οι προλετάριοι, οι εργάτες, ο κοσμάκης;

Δεν μπορώ να πω ότι ήταν οι καλύτεροι φίλοι του, αλλά δεν είχαν και αυτή τη στάση που δημιουργήθηκε με αυτό, την εκβιομηχάνιση. Δηλαδή, εκλήφθηκε ως απειλή. Ως απειλή. Δηλαδή η δεκαετία του '70 ήταν πολύ δύσκολη.

Ερ: ...Λες ότι αρνιόντουσαν να μπουν στη λογική του ωραρίου; Αλλά...

Ναι, όμως...

Ερ: ...Από ποιους εκλήφθηκε ως απειλή; Από το κράτος, από την αστυνομία...;

Από την κοινωνία γενικά...

Ερ: ...Οι γονείς σου ή οι άλλοι Τσιγγάνοι που έμεναν στην περιοχή από ποιον ένιωσαν την απειλή; Από το δάσκαλο, τον παπά, τον αστυνόμο...;

Όταν, λοιπόν, δημιουργήθηκε, όταν λέω αυτό, μπορεί να φαίνεται αφηρημένο αλλά μέσα από παραδείγματα θα το καταλάβετε. Όταν, λοιπόν, δημιουργήθηκε το εργοστάσιο και παρήγαγε πχ. το εργοστάσιο χαλιά, ενώ το χαλί το πούλαγε ο Τσιγγάνος, άρχισε πλέον ο άλλος να μην αγοράζει το χαλί από τον Τσιγγάνο. Άρχισαν, δηλαδή, να αναπτύσσονται κάποια συγκροτήματα που θα μπορούσαν να μεταφέρουν και να διακινήσουν προϊόντα τα οποία μέχρι τότε τα είχε ο Τσιγγάνος. Αυτό, λοιπόν, αμέσως-αμέσως-αμέσως δημιουργεί μία αρνητική στάση και συμπεριφοράς, αλλά και συνεργασίας των δύο πληθυσμών. Δεν ξέρω αν το καταλαβαίνετε.

Ερ: Αυτό σου προκύπτει μέσα από συγκεκριμένα γεγονότα;

Ναι. Να σας πω. Ενώ ο Τσιγγάνος που έμπαινε μέσα σε ένα σπίτι δημιουργούνταν και μία σχέση με τον άνθρωπο. Δηλαδή μπορεί να τον φιλούσε, εννοώ να τον φιλοξενούσε, να τον φίλευε, να του έδινε κάποια πράγματα, να καθόταν ο Τσιγγάνος να έλεγε και κάποια ιστορία. Υπάρχουν τέτοιες περιπτώσεις. Πρέπει να μιλήσετε με ανθρώπους που έχουν τέτοιες περιπτώσεις. Δηλαδή έλεγε και μία ιστορία, προκαλούσε ένα ενδιαφέρον ο Τσιγγάνος. Έστω γλαφυρό και λαογραφικό, αλλά το ότι έμπαινε στο σπίτι και μίλαγε ήταν σημαντικό. Όταν, όμως, του έλεγε ο άνθρωπος δεν θέλω, έχω αγοράσει ή το βρίσκω αλλού, χανόταν αμέσως αυτή η επαφή και διαρρηγνύονταν οι όποιες σχέσεις υπήρχαν. Δεν υπήρχε πλέον αυτή η επαφή...

(από την πρώτη συνέντευξη του Χρήστου Λάμπρου, Έλληνα Τσιγγάνου, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, Αγία Βαρβάρα, 16/11/1997)

3- ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟΥ ΚΑΙ ΤΑΣΕΙΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ

3α- Οι πολιτισμικές ανάγκες και η κάλυψή τους

Ερ: Ωραία. Εσείς ποια φυλή είσαστε τώρα;

Εμείς; Τσιγγάνοι. Καθαροί Έλληνες Τσιγγάνοι.

Ερ: Έλληνες Τσιγγάνοι όλοι είναι.

Τσιγγάνοι, λέμε, σε μαζεμένο μπουλούκι, Τσιγγάνοι όλοι. Υπάρχουν Τσιγγάνοι καθαρόαιμοι Έλληνες, που είναι γεννημένοι στην Ελλάδα και θα πεθάνουν και στην Ελλάδα, όπως είμαστε εμείς, επάνω στα Εξαμίλια, στην Αθήνα, στην Πάτρα, στη Θεσσαλονίκη. Δεν λέμε τώρα για Κομοτηνή, Ξάνθη, Γιάννενα. Είναι Αλβανοί Τσιγγάνοι, Γερμανοί Τσιγγάνοι, Αμερικανοί Τσιγγάνοι, απ' όλες τις φυλές του κόσμου αν ψάξετε -στην Αμερική είναι Τσιγγάνοι ακόμα- είναι πολλοί σ' όλο τον κόσμο, αλλά δεν έχουμε βρει ακόμα από πού έχουμε βγει. Κι έχουμε ρίζες ας πούμε, όπως λέμε ο Γερμανός, μπορεί να υπάρχει μια πόλη «τσιγγανία», μια χώρα «τσιγγανία», πώς να το πω, αλλά νοιώθω επειδή έχω γεννηθεί στην Ελλάδα, κι ο πατέρας μου και η μάνα μου, ότι είμαστε από την Ελλάδα κανονικά, αλλά απλώς είχαμε από κάποιο σόι -σαν Βλάχοι, που λέμε τους Βλάχους εμείς- έτσι μας είχανε απομακρύνει λίγο και μεγάλωσε αυτή πληγή και λέγανε Τσιγγάνοι, Τσιγγάνοι, Τσιγγάνοι, Γύφτοι, Γύφτοι, Γύφτοι και μείνανε εκεί έτσι...

(από τη συνέντευξη του νεαρού Τσιγγάνου Νεκτάριου στη Νατάσα Καραχάλιου, Κόρινθος, Νοέμβριος 1997)

Ήδη από τη δεκαετία του '50 ο ΟΗΕ είχε θέσει στα κράτη-μέλη του το ζήτημα των Τσιγγάνων εξαιτίας της απόπειρας γενοκτονίας που είχαν υποστεί μαζί με τους Εβραίους και τους ομοφυλόφιλους από το ναζιστικό καθεστώς στη Γερμανία. Αυτή η διεθνής πολιτική ενέργεια κινητοποίησε διανοούμενους τσιγγάνικης προέλευσης από πολλές χώρες να συστήσουν ενώσεις και διεθνείς οργανώσεις για την υπεράσπιση των Τσιγγάνων. Αυτές άρχισαν να δραστηριοποιούνται διεθνώς, διατυπώνοντας για πρώτη φορά ζητήματα ταυτότητας και γενικότερα ιδιαιτερότητας των Τσιγγάνων, ταυτότητα και ιδιαιτερότητα που κατέτεινε στον ισχυρισμό της ενιαίας καταγωγής, της ιστορίας και του πολιτισμού των Τσιγγάνων απανταχού γης.

Αυτή η δράση των διεθνών οργανώσεων ίσως να μην είχε καμία απολύτως σημασία για τους εγκατεστημένους στην Ελλάδα τσιγγάνικους πληθυσμούς, αν αυτοί οι ίδιοι ως αποτέλεσμα της ραγδαίας ενσωμάτωσης των κοινωνικά ομοίων τους δεν είχαν καταστεί κοινωνικά ορατοί, πολιτισμικά διαφορετικοί, ακόμη και για τους μέχρι πρότινος ομοίους τους. Η αρνητική κοινωνική πίεση που συνεπάγεται η δημόσια έκθεση της διαφορετικότητάς τους, το γεγονός ότι έμειναν μόνοι τους με τη διαφορετικότητά τους έναντι μιας κοινωνίας, διαμόρφωσε στους τσιγγάνικους πληθυσμούς, για πρώτη ίσως φορά στην ιστορία, την ανάγκη συγκρότησης μιας ταυτότητας ως άμυνας. Και αυτή η ανάγκη,

που άρχισε να αναδύεται γύρω στις δεκαετίες του '60 και '70, συναντήθηκε με τη δράση των διεθνών οργανώσεων Rom και άκουσε το λόγο των διανοουμένων περί των Τσιγγάνων, την αφήγηση για την ενιαία ιστορία και την καταγωγή τους.

Ερ: Παλιά -δεν ξέρω, ρωτάω- ήταν όλοι οι Τσιγγάνοι φτωχοί;

Ναι.

Ερ: Ήταν περιθώριο όλοι. Δεν υπήρχαν, δηλαδή, ομάδες πλουσιότερες;

Άστεγοι, σε τσαντίρι, παραδοσιακό επάγγελμα με τέχνες που σκάλιζαν χτύπαγαν μέταλλα. Όλοι. Τύχαινε και κάποιος ήταν επιδεξιότερος από τον άλλον, προτιμούσαν καλύτερα τη δική του δουλειά, τα δικά του προϊόντα από τα άλλα που ήταν πιο κακοσχεδιασμένα κτλ., μοιραία πούλαγε περισσότερα αυτός. Αλλά ήταν σε μια κατηγορία όλοι. Σιγά-σιγά διαφοροποιήθηκε. Ενώνει η ρίζα, ο τόπος που ξεκίνησαν ενώνει μια ολόκληρη ιστορία, ενώνουν οι κακουχίες που δέχτηκαν αυτές οι γενιές στο πέρασμα των αιώνων, ενώνει η στάση που αντιμετωπίστηκαν από τη μη τσιγγάνικη κοινωνία πάλι στο πέρασμα των αιώνων. Δεν συζητάμε για τα τελευταία 20-30 ή 50 χρόνια. Μιλάμε για πολλά χρόνια πριν. Όλα αυτά που δεν μπορούν να σβήσουν μέσα σε 1 ή 2 γενιές, ώστε να νιώσεις εντελώς αποκομμένος, εντελώς άσχετος από αυτούς τους ανθρώπους που σήμερα βλέπεις ότι το επίπεδο ζωής τους είναι τραγικό, είναι άσχημο, είναι κακό.

(από συνέντευξη του Μανώλη Ράντη, Έλληνα Τσιγγάνου γυρολόγου, πρώην Αντιδημάρχου του Δήμου Αγίας Βαρβάρας, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 4/12/1997)

Η κοινή προέλευση από μία κοινωνική, και μάλιστα στην προκειμένη περίπτωση και επαγγελματική, ομάδα αποτελεί πάντοτε την προϋπόθεση για τη συγκρότηση του θεμελιωτή μύθου. Πολύ μικρή σημασία έχει αν και κατά πόσο το θεμελιακό αυτό στοιχείο του μύθου ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα. Σημασία έχει η ανάγκη που ωθεί στη λόγια διατύπωση και τη λαϊκή διάχυσή της. Ωστόσο, η μόνη ενιαία κοινωνική καταγωγή δεν αρκεί για να συστήσει το μύθο. Και ιδίως, δεν αρκεί για την κοινωνική του διάχυση στις ενδιαφερόμενες ομάδες του πληθυσμού. Για να μην απορριφθεί απαιτείται η πληρότητά του, επιπλέον στοιχεία τα οποία του προσδίδουν ολικό χαρακτήρα και άρα λειτουργικότητα.

...Σε όλα όσα αναφερθήκατε [περί ταυτότητας των Τσιγγάνων Σ.τ.Σ.] έχει διαφοροποιηθεί η ταυτότητα των Τσιγγάνων, τουλάχιστον των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας που γνώρισα εγώ. Καταρχήν, οι ίδιοι μάθανε πολλά πράγματα για την ταυτότητά τους που δεν τα γνώριζαν. Και αυτό έγινε με τη βοήθεια ανθρώπων που ήρθαν στην Αγία Βαρβάρα, ανθρώπων ερευνητών και Ελλήνων και ξένων. Θυμάμαι, όταν εγώ ήμουνα μικρός και άκουγα τον παππού μου και τη γιαγιά μου, μού έλεγαν ότι εμείς δεν ξέρουμε από πού ήρθαμε, από πού ξεκινήσαμε. Με το πέρασμα, όμως, των χρόνων, νομίζω σας έχω μιλήσει για αυτόν, ο πρώτος που δεν ήταν Τσιγγάνος, αλλά έζησε κοντά στους Τσιγγάνους της Αγίας Βαρβάρας ήταν ο Φώτης ο Ραγκόγλου. Ένας πνευματικότερος άνθρωπος που ναι μεν έμαθε ζώντας κοντά μας, αλλά και μας έδωσε πολλά στοιχεία για αυτή την κοινωνία....

Ερ: Όπως...; Τι σας έμαθε;

Όπως ότι πληροφόρησε την κοινωνία που ζούσε, τον κύκλο του τουλάχιστον, ότι έφαξε, έμαθε και βρήκε ότι πιθανότατα η καταγωγή είναι από την Ινδία, το ξεκίνημα αυτού του λαού. Μετά επειδή αυτός ο ίδιος ήταν πολύγλωσσος, μιλούσε αρκετές γλώσσες, μέσα από τη γνώση της γλώσσας μας... μπόρεσε και έβρισκε πράγματα, μέσα από την ίδια τη γλώσσα,

δηλαδή στοιχεία, ρίζες λέξεων που μπορούσε αυτός και τις έλεγε, και έλεγε ότι αυτή η λέξη είναι τούρκικη, ενώ εκείνη είναι φράγκικη... Μετά ήρθε κάποιος άλλος άνθρωπος από την Αμερική, Αμερικάνος ήταν, Καναδέζος, δεν θυμάμαι, Γκόρντον λεγόταν, δεν θυμάμαι το επώνυμό του. Και αυτός είχε κάτσει περίπου ένα μήνα, πήγε στην Αχαγιά, στο Ζεφύρι στα Λιόσα, ήρθε Αγία Βαρβάρα έκατσε δεκαπέντε μέρες. Και αυτός ναι μεν έπαιρνε, δηλαδή μιλούσε με τον κόσμο και ζητούσε να μάθει, αλλά πάνω στη συζήτηση έλεγε και από κει ακούσαμε πολλά πράγματα. Έμαθαν πολύ περισσότερα από ό,τι εγνώριζαν πριν από εβδομήντα χρόνια, από τότε που ήρθαν οι παπούδες μας...

(από την τέταρτη συνέντευξη του Μανώλη Ράντη, Έλληνα Τσιγγάνου πρώην Αντιδημάρχου του Δήμου Αγίας Βαρβάρας, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, Αθήνα, 30/1/1998)

Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι αυτό που κατισχύει ως θεμελιωτής μύθος των τσιγγάνικων πληθυσμών (στο βαθμό που τον υιοθετούν στο σύνολο τους) είναι μία ιστορική ερμηνεία που διατυπώθηκε για πρώτη μάλλον φορά στη Γαλλία τον 19^ο αιώνα. Μια ιστορική ερμηνεία διαμορφωμένη στο ρεύμα του ιστοριογραφικού ρομαντικού εθνικισμού, ρεύμα το οποίο όπως σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, κατεξοχήν ασχολήθηκε να φέρει το σύνολο των ιστοριών των ευρωπαϊκών πληθυσμών στα μέτρα του κράτους-έθνους.

Όπως ήδη τόνισα νωρίτερα, δεν έχει καμία απολύτως σημασία αν τα στοιχεία που συνθέτουν τον θεμελιωτή μύθο των τσιγγάνικων πληθυσμών ανταποκρίνονται στην ιστορική πραγματικότητα. Μάλιστα, τα πλήρως αναπόδεικτα δεδομένα του αποτελούν το μίτο για την ερμηνεία τόσο του μύθου καθεαυτού όσο και της κοινωνικής λειτουργίας του. Η κοινή γεωγραφική προέλευση (ανεξαρτήτως αν για τον επακριβή ορισμό της ερίζουν ματαίως σχολαστικοί ιστορικοί και φιλόλογοι) διαμορφώνει την κοινή καταγωγή. Και αυτή ενισχύεται σημαντικά και από τα στοιχεία της κοινής κοινωνικής προέλευσης (κάτι σαν τους Εβραίους σκλάβους της Αιγύπτου ή τους Γαλάτες την εποχή των Ρωμαίων). Το ίδιο το στοιχείο της κοινής προέλευσης όλων των τσιγγάνικων πληθυσμών τούς αναγορεύει σε μία και ενιαία «φυλή» ή «ράτσα», κατοχυρώνοντας τη βιολογική συγγένεια και προσδίδοντάς τους, ταυτοχρόνως, ενιαία ιστορία.

Η φαντασιακή ταυτότητα οδηγεί στη φαντασιακή κοινότητα, η υλική δύναμη των οποίων είναι η πίστη των ανθρώπων σε αυτές. Το ενδιαφέρον στον θεμελιωτή αυτό μύθο των τσιγγάνικων πληθυσμών είναι ότι προέρχεται από ένα υπερκείμενο πλαίσιο, αυτό των εθνικών σχηματισμών που άρχισαν να κυριαρχούν στην Ευρώπη από τον 18^ο αιώνα και στα Βαλκάνια από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Έως και το τέλος του 20^{ου} αιώνα, το εθνικό πρότυπο επικαθόρισε πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά το χώρο, τους ανθρώπους, τη δράση και τη σκέψη τους.

Για τον θεμελιωτή μύθο τους οι λόγιοι των τσιγγάνικων πληθυσμών δανείζονται ή υιοθετούν τη στοιχειώδη δομή του θεμελιωτή μύθου όλων των εθνών και με τη μέθοδο του ιστοριογραφικού ρομαντισμού κατασκευάζουν τον δικό τους. Στο βαθμό που ο μύθος αυτός έχει διαχυθεί στον πληθυσμό που αναφέρεται, βρισκόμαστε ενώπιον μίας πολιτισμικής τομής που βρίσκεται σε εξέλιξη στους τσιγγάνικους πληθυσμούς. Και η τομή συνίσταται στο γεγονός ότι τμήματα έστω των τσιγγάνικων πληθυσμών στην Ελλάδα εκδηλώνουν την ανάγκη ενός θεμελιωτή μύθου στα πρότυπα του εθνικού. Αυτό σημαίνει ότι οι τσιγγάνικοι πληθυσμοί, οι τελευταίοι ίσως προεθνικού τύπου στην ευρωπαϊκή ήπειρο, ενσωματώνονται στο εθνικό πρότυπο, αλλά με όρους δικούς τους. Η διαδικασία αυτή υποδηλώνει μία εντονότατη άρνηση της υποτιμητικής ταυτότητας των Τσιγγάνων και ταυτοχρόνως, εκδηλώνει μία βαθύτατη επιθυμία ενσωμάτωσης.

...Στην πραγματικότητα δεν αλλάζει σε τίποτα ο τσιγγάνικος γάμος με τον μη τσιγγάνικο, δεν λέω ελληνικός, δεν μπορώ γιατί ντρέπομαι να το πω, γιατί όλοι Έλληνες είμαστε, δεν υπάρχει κάτι... Χριστιανοί είμαστε.

Ερ: Έλληνες είσαστε, απλώς είσαστε η φυλή των Τσιγγάνων, είναι μια πραγματικότητα αυτή.

Κι αυτό για μένα έπρεπε να είχε σταματήσει, να είχε κοπεί.

Ερ: Δεν θέλετε να είσαστε....

Δεν πρέπει καθόλου να ασχολείσαι...

Ερ: Ναι, αλλά τους αρέσει να έχουνε τη γλώσσα την τσιγγάνικη...

Δεν μ' αρέσει, γιατί είναι υποτιμητική η θέση αυτή. Λες Τσιγγάνος, αλλάζει ως 30 μέτρα στο βάθος. Άμα πεις για παράδειγμα Αμερικανός, Ιταλός σου λέει ότι...

(από συνέντευξη του Παύλου Καραγκούνη, Έλληνα Τσιγγάνου, στη Νατάσα Καραχάλιου, Κόρινθος, φθινόπωρο 1997)

3β- Επαγγελματική ένταξη και κοινωνική διαφοροποίηση

Οι παραδοσιακές επαγγελματικές δραστηριότητες στις οποίες αναφερθήκαμε νωρίτερα για την περίοδο του μεσοπολέμου, αυτές στις οποίες μετείχαν και Τσιγγάνοι, έχουν εξαφανιστεί ολοσχερώς μαζί με τους πληθυσμούς που τις είχαν ανάγκη. Οι τσιγγάνικοι πληθυσμοί που είχαν απομείνει σε αυτά τα παραδοσιακά επαγγέλματα φαίνεται να προσαρμόστηκαν στα νέα δεδομένα.

...Ο πατέρας μου ήτανε κοφινάς, έφτιαχνε καλάθια, πανέρια και τα 'παιρνε στο δρόμο και γύριζε «εδώ τα πανέρια, εδώ τα καλάθια»... και τα παίρνανε τα μαγαζιά. Στην Κόρινθο, στα χωριά βγαίναμε, Σοφικό, Αυλή, Γαλατάκι...

Ερ: Τι δουλειά κάνει ο γαμπρός σου;

Εργάτης είναι και αυτός, εργάτης, όπου βρούνε δουλειά πάνε τα παιδιά...

Ερ: Ο γιος σου...;

Μεροκάματο κι αυτός, δηλαδή, σε χτίσιμο, σε μεροκάματο αλλού, στο λεμόνι, στο πορτοκάλι, στο βερίκοκο, σε τέτοιες δουλειές. Άλλες δουλειές δεν γίνονται...

(από συνέντευξη της Χρυσούλας, Ελληνίδα Τσιγγάνας 71 ετών, στη Νατάσα Καραχάλιου, Κόρινθος, φθινόπωρο 1997)

Από την παλαιότατη μορφή της πώλησης από τον πλανόδιο τεχνίτη των αντικειμένων που κατασκεύαζε η οικογένεια στο πλαίσιο της οικοτεχνίας, έως τον σημερινό μισθό με το κομμάτι σε χρήμα ή σε είδος, η διαφορά είναι ως προς την απλή προσαρμογή στο υφιστάμενο πλαίσιο δυνατοτήτων. Κατά τα λοιπά συστατικά στοιχεία, φαίνεται πως η τεχνογνωσία της γεωγραφικής και επαγγελματικής κινητικότητας είναι ακόμη αρκετά ισχυρή ως βιωμένη ιστορία ή ενδεχομένως, ανακαλύπτεται ξανά για να χρησιμοποιηθεί σε σύγχρονες ανάγκες εξασφάλισης του βίου.

...Ναι, εντάζει, τώρα εμείς δουλεύουμε, δεν έχουμε πρόβλημα. Μια θα δουλέψουμε στο μεροκάματο, μια θα κάνουμε εμπόριο, μια θα δουλέψουμε στο εργοστάσιο, εντάζει δεν έχουμε πρόβλημα...

(από συνέντευξη του Παύλου Καραγκούνη, Έλληνα Τσιγγάνου, στη Νατάσα Καραχάλιου, περιοχή της Κορίνθου, φθινόπωρο 1997)

Είναι, λοιπόν, γνωστό (αλλά άγνωστο με όρους ποσοτικών και ακόμη περισσότερο απογραφικών στοιχείων) ότι η εικόνα των περιφερόμενων εξειδικευμένων μανάβηδων με ημιφορτηγό που πουλάνε εποχικά φρούτα, έχει ως προϋπόθεση την άσκηση εποχικής εργασίας. Συλλογή αγροτικών προϊόντων κάθε είδους, διαφορετικών σε κάθε

καλλιεργητική περίοδο και από περιοχή σε περιοχή. Και για την πραγματοποίηση της συλλογής την εργατική δύναμη αποτελεί η οικογένεια. Αυτή η εργασία πληρώνεται σε είδος, τουλάχιστον εν μέρει (π.χ το 10 % των συλλεγμένων καρπών), το οποίο μετατρέπεται σε χρήμα με το πλανόδιο εμπόριο. Τόσο για τη μετακίνηση από τη μία καλλιεργητική περιοχή στην άλλη, όσο και για την εμπορευματοποίηση της αμοιβής σε είδος, το μεταφορικό μέσο αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση. Χωρίς αυτό το μέσο οι δυνατότητες κινητικότητας συρρικνώνονται σε τοπικά πλαίσια και η εξάρτηση από την τοπική ζήτηση εργασίας μειώνουν το πιθανό εισόδημα. Αυτό ισχύει, από όσο γνωρίζω, για τους τσιγγάνικους πληθυσμούς της Θήβας, της βόρειας ζώνης της Πελοποννήσου και ασφαλώς, άλλων περιοχών. Πρόκειται για θαυμαστή σύνθεση ιστορικών μορφών οργάνωσης της εργατικής δύναμης και εξασφάλισης του βίου, πόσο μάλλον που ανταποκρίνεται στις ανάγκες των αγροτών, οι οποίοι πάντοτε είχαν πολύ κακή προδιάθεση για την καταβολή μετρητών. Αυτή είναι η μία μορφή απασχόλησης των τσιγγάνικων πληθυσμών σήμερα, η οποία -δεν θα πρέπει να παραλείψουμε- ακριβώς επειδή στηρίζεται στην έντονη χρονικά και κατά το δυνατόν ευρύτερη γεωγραφική κινητικότητα, έρχεται λειτουργικά να ακυρώσει τη σχολική μαθητεία των παιδιών.

Η δομή αυτή για την εξασφάλιση του βίου διαθέτει πολλές ποικιλίες συνδυασμών των παραμέτρων που τη συγκροτούν. Από το ρακοσυλλέκτη, τον παλιατζή και το συλλέκτη χαρτιού και γυαλιού, έως τον περιφερόμενο αγροτικό εργάτη, και από αυτόν στον πλανόδιο ή περίοικο έμπορο οπωροκηπευτικών, ρούχων, ηλεκτρονικών κτλ., πρέπει να παρατηρήσουμε μία διαφορά κοινωνικής κλίμακας.

Οι τσιγγάνικοι πληθυσμοί στην Ελλάδα δεν είναι κοινωνικά και οικονομικά ισοπεδωμένοι και σε κάθε κλίμακα όπως και σε κάθε επαγγελματική δραστηριότητα, βρίσκονται μαζί με άλλους Έλληνες, μαζί με ξένους μετανάστες και παλινοστούντες.

...Έχουμε το 10 % περίπου που είμαστε εμείς οι Τσιγγάνοι. Άλλο τόσο που είναι οι παλινοστούντες Ελληνοπόντιοι και το υπόλοιπο 80 % άνθρωποι που είναι από όλες τις γωνιές της Ελλάδας. Αλλά πάντα ερχόντουσαν στην Αγία Βαρβάρα άνθρωποι που ήταν ασθενέστεροι οικονομικά από παλιά, γιατί έβρισκαν πιο εύκολα, πιο φτηνό το κομμάτι της γης που θα έχτιζαν ένα σπιτάκι ή το ενοίκιο ήταν πιο προσιτό...

(από την τρίτη συνέντευξη του Μανώλη Ράντη, Έλληνα Τσιγγάνου πρώην Αντιδημάρχου του Δήμου Αγίας Βαρβάρας, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 4/12/1997)

Η επαγγελματική συνύπαρξη είναι ορατή διά γυμνού οφθαλμού και σε μία λαϊκή αγορά. Η κοινωνική διαφοροποίηση των Τσιγγάνων πιστοποιείται από γενικές

πληροφορίες (εκκρεμεί κάποια έρευνα ώστε να συστηματοποιηθούν ποσοτικά), σχετικές με την ιδιοκτησία μέσων άσκησης του επαγγέλματος του πλανόδιου εμπορίου: από τα τριαξονικά φορτηγά έως τα τρίκυκλα μηχανάκια με ενδιάμεσα τα πολυάριθμα αγροτικά φορτηγάκια, έχουμε διαφορές που δηλώνουν ρητά τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό των Ελλήνων Τσιγγάνων. Και φυσικά, με κάποιες δευτερεύουσες ιδιαιτερότητες, οι τελευταίοι παρακολουθούν την αντίστοιχη κλιμάκωση της ελληνικής κοινωνίας.

Παρότι το πλανόδιο και περιόικο εμπόριο φαίνεται να απασχολεί σημαντικό μέρος των Ελλήνων Τσιγγάνων και συνεπώς, να προσανατολίζει τις επαγγελματικές προσδοκίες πολλών νεότερων, ωστόσο δεν είναι η μόνη ένδειξη της κοινωνικής τους διαφοροποίησης. Από τα εξαθλιωμένα τμήματα του τσιγγάνικου πληθυσμού, τα οποία μαζί με τους Αλβανούς ελληνικής ή και αλβανικής καταγωγής ασκούν ευθεία ή και συγκαλυμμένη επαιτεία, η διαφοροποίηση τους, περνώντας από τα εργατικά επαγγέλματα και τις εμπορικές δραστηριότητες, εκτείνεται έως και την κατοχή κεφαλαίου (όχι πλούτου) μέσης εμβέλειας.

Ερ: Φτωχοί, μικρομεσαίοι, μεσαίοι...;

Στην κατάσταση που ζει ο μικροαστός Έλληνας. Αυτός ο άνθρωπος που έχει το σφίξιμο το οικονομικό και δύσκολα τα φέρνει βόλτα, αυτός είναι ο Τσιγγάνος της Αγίας Βαρβάρας.

Ερ: Και οι υπόλοιποι; Μερικοί είπατε...

Είναι ακόμη πιο κάτω. Και έχουμε και κάποια κομμάτια που είναι αρκετά καλά οικονομικά. Δηλαδή άνθρωποι που κάνουν εισαγωγές από το εξωτερικό, από μόνοι τους, διατηρούν επιχείρηση, μπορεί ν' ανοίξει και υποκαταστήματα σε άλλες περιοχές.

Ερ: Τσιγγάνοι;

Ναι, Τσιγγάνοι και τροφοδοτούν όχι μόνο πια την τσιγγάνικη αγορά, αλλά και καταστήματα επαρχιακά που έρχονται και παίρνουν εμπορεύματα από αυτούς. Τέτοιου είδους δραστηριότητες. Πολύ λίγοι 2-3, αλλά υπάρχουν κι αυτοί.

(από την τρίτη συνέντευξη του Μανώλη Ράντη, Έλληνα Τσιγγάνου πρώην Αντιδημάρχου του Δήμου Αγίας Βαρβάρας, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 4/12/1997)

Η κατοχή κεφαλαίου μπορεί θαυμάσια να είναι αποτέλεσμα της εξέλιξης της ελληνικής οικονομίας και των ανομικών της χαρακτηριστικών την τελευταία πεντηκονταετία. Θα δούμε παρακάτω το πλαίσιο εντός του οποίου ένα μέρος του εισοδήματος των Τσιγγάνων, όπως και πάρα πολλών άλλων Ελλήνων, διαμορφώνεται από τις ποικίλες μορφές της παραοικονομίας. Και φυσικά, να υπενθυμίσω ότι σημαντικό μέρος της οικονομικής δραστηριότητας που οδηγεί σε διαμόρφωση κεφαλαίου στην Ελλάδα προκύπτει από πολιτικές παροχές. Ωστόσο, θα πρέπει να διαχωρίσουμε ευκρινώς την

κατοχή μικρής ή μεγαλύτερης περιουσίας από την κατοχή κεφαλαίου. Σχετικά με τη δεύτερη υπαινίχθηκα ήδη τη λεγόμενη πελατειακή σχέση άσκησης πολιτικής επιρροής αλλά στο υψηλό κοινωνικό επίπεδο. Στην περίπτωση, όμως, των Τσιγγάνων κεφαλαιούχων, επειδή πρόκειται για κεφάλαιο από ό,τι φαίνεται εμπορικού τύπου, είναι πιο εύλογο να υποθέσουμε πως είναι φυσιολογικό αποτέλεσμα συγκέντρωσης από τις πολύ εκτεταμένες εμπορικές δραστηριότητες του τσιγγάνικου πληθυσμού. Κεφάλαιο, δηλαδή, διαμορφωμένο από τις λειτουργίες αυτού του τμήματος της αγοράς εμπορευμάτων το οποίο έχει, πιθανώς, εμμέσως ευνοηθεί από τη γενική ανομική λειτουργία της ελληνικής οικονομίας.

Η κατοχή, όμως, μιας κάποιας περιουσίας, κατά προτίμηση ακίνητης (μια που είμαστε στην Ελλάδα), συναρτάται κυρίως με την ιστορία της κάθε οικογένειας. Και η ιστορία πρέπει να θεωρηθεί ως κύρια διαδικασία διαμόρφωσης της περιουσίας, δεδομένου ότι η αποταμίευση ως οικονομική συμπεριφορά αφορούσε ιστορικά πληθυσμούς με παγιωμένες προσδοκίες, που συνοψίζονται σε ό,τι κατά καιρούς αποκαλούμε μέλλον.

Ερ: Ήταν στα ίδια επαγγέλματα;

Ο παππούς της [γυναίκας του Μ. Ράντη Σ.τ.Σ.] ήταν πολύ καλός τεχνίτης ωρολογοποιός. Έφτιαχνε, δηλαδή, ρολόγια και μικρά, χειρός ή επιτραπέζια σπιτιού, αλλά έφτιαχνε ακόμη και ωρολόγια εκκλησιών.

Ερ: Έφτιαχνε ή επισκεύαζε;

Επισκεύαζε. Να κατασκευάζει δεν ήταν δυνατόν, αλλά ήταν ξακουστός μάστορας, ρολογάς δηλαδή. Αυτή τη δουλειά έκανε και στο Ζαΐρ και μάλιστα εκεί του δόθηκε η ευκαιρία κι άνοιξε και κατάστημα στο Βελγικό Κονγκό και περνούσαν λέει βασιλικά. Έρχονταν από όλο το Κονγκό να φτιάχνουν ρολόγια ή τον φώναζαν σε διάφορα επαρχιακά μέρη του Κονγκό να φτιάχνει ρολόγια μεγάλα. Έκανε χρυσές δουλειές.

Ερ: Έφυγαν από Αθήνα και;

Αγία Βαρβάρα, Χίο και διάφορα νησιά του Αιγαίου, Ζαΐρ και Αθήνα.

Ερ: Το σπίτι είναι ιδιόκτητο;

Ιδιόκτητο.

Ερ: Οπότε η οικογένεια έχει 3 διαμερίσματα.

Τρία διαμερίσματα, ναι.

(από την τρίτη συνέντευξη του Μανώλη Ράντη, Έλληνα Τσιγγάνου πρώην Αντιδημάρχου του Δήμου Αγίας Βαρβάρας, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 4/12/1997)

3γ- Παρέκβαση για τη σχέση Τσιγγάνων και ιθαγένειας

Η ευκολία, αλλά και η ταχύτητα με την οποία δόθηκε η ιθαγένεια στους τσιγγάνικους πληθυσμούς στις βαλκανικές χώρες με κομμουνιστικό καθεστώς αμέσως μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, θα πρέπει να οφείλεται στις ανάγκες διοικητικού ελέγχου του πληθυσμού, αλλά ιδίως στην τυπική κατοχύρωση της ισότητας που τα καθεστάτα αυτά διακήρυσσαν για όλους χωρίς διακρίσεις. Έτσι, η απόδοση ιθαγένειας στους Τσιγγάνους στις χώρες αυτές εμπράκτως αποσκοπούσε στον έλεγχο και στην κάλυψη των ιδεολογικών αναγκών των κρατικών εξουσιών. Στην Ελλάδα, όπως ήδη σημειώθηκε, το σύνολο των προσφύγων της προπολεμικής περιόδου που τυχόν δεν είχε ιθαγένεια, την απέκτησε και απορροφήθηκε πολιτισμικά από το εθνικό πρότυπο. Αντίθετα, η ιθαγένεια αφαιρέθηκε από τους Έλληνες αριστερούς που βρίσκονταν σε χώρες του σοβιετικού συνασπισμού ή επιλεκτικά από ορισμένους που τις επισκέπτονταν, καθώς και από Έλληνες μουσουλμάνους της Θράκης που ταξίδευαν στην Τουρκία. Ταυτοχρόνως, διώκονταν Έλληνες πολίτες που η ιστορική τους προέλευση ήταν από όμορες βαλκανικές -τότε κομμουνιστικές- χώρες, εφόσον έκαναν χρήση των γλωσσών αυτών. Αποκορύφωμα ήταν η περίοδος της Χούντας, όπου το στρατιωτικό καθεστώς στερούσε την ιθαγένεια από τους δηλωμένους αντιπάλους του ανεξαρτήτως σε ποια χώρα διαβιούσαν.

Εξαίρεση από τις διώξεις τις σχετικές με την ιθαγένεια και τη γλώσσα αποτέλεσαν οι Τσιγγάνοι που διαβιούσαν στην ελληνική επικράτεια. Και τούτο, επειδή δεν ενέπιπταν σε κανέναν από τους εξωτερικούς και εσωτερικούς κινδύνους που διέτρεχε το έθνος, φυσικά αυτούς που θεωρούσαν κινδύνους οι ελληνικές κυβερνήσεις της μεταπολεμικής τριακονταετίας και οι σύμμαχοί τους. Έτσι, οι τσιγγάνικοι πληθυσμοί στην Ελλάδα δεν αναγκάστηκαν να αποκτήσουν την ιθαγένεια, αλλά ταυτοχρόνως δεν απέκτησαν και τα αντίστοιχα πολιτικά δικαιώματα, όσο τυπικά και να ήταν αυτά την περίοδο εκείνη. Συγχρόνως, μια δική τους εσωτερική τάση, σε συνδυασμό με τη μεγάλη διοικητική δυσκολία που ακόμη και σήμερα υφίσταται για την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας, τους κράτησε στην πλειονότητά τους μέχρι το 1974 εκτός του ελληνικού διοικητικού, θεσμικού και πολιτικού πλαισίου.

Η ριζική αλλαγή του πολιτικού συστήματος μετά από την πτώση της χούντας έφερε στο προσκήνιο τα πολιτικά κόμματα. Αυτά αποτελούσαν σε όλη την περίοδο της μεταπολίτευσης -και σε ένα βαθμό ακόμη σήμερα- τους σχεδόν αποκλειστικούς μηχανισμούς επαγγελματικής ενσωμάτωσης, οικονομικής δύναμης και κοινωνικής ανόδου

μεγάλης πλειονότητας των Ελλήνων πολιτών. Η μόνη θεμελιώδης ανάγκη των κομμάτων αυτών ήταν ο έλεγχος και η διατήρηση των ψηφοφόρων τους για την κατάκτηση της εξουσίας. Σε αυτή την πολιτική αγορά, ψήφοι έναντι της ικανοποίησης των ατομικών προσδοκιών των ψηφοφόρων, στην οποία πήρε μέρος το σύνολο σχεδόν της ελληνικής κοινωνίας ανεξαρτήτως καταγωγής και προέλευσης, δεν μετείχαν εν πολλοίς οι Έλληνες Τσιγγάνοι. Και δεν μετείχαν, επειδή απλά και μόνο δεν διέθεταν πολιτικά δικαιώματα. Έτσι, οι κυβερνήσεις της μεταπολίτευσης αρχικά αδιαφόρησαν για αυτό το τμήμα του πληθυσμού, ενώ στη συνέχεια, σε μία κοινωνία που η ευημερία γνώριζε μια σχετική άνθιση, αντιμετωπίστηκαν ως περιθώριο είτε με αποσπασματικές ενέργειες αλφαριθμητισμού, είτε με αστυνομικά μέτρα, είτε συνήθως αδιάφορα.

Ο θεσμός της διοίκησης που κυριολεκτικά ανακάλυψε τη χρησιμότητα των Τσιγγάνων, ήταν οι δήμοι. Ανακάλυψη που οφείλεται εν πολλοίς στο κίνητρο που αποτέλεσαν τα κοινοτικά προγράμματα, αρχικά τα Μ.Ο.Π. και στη συνέχεια οι δράσεις για τη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό κτλ. Αυτά τα προγράμματα με τον πολλαπλασιασμό τους έχουν προκαλέσει μία εντελώς αποπροσανατολιστική διένεξη μεταξύ συλλόγων των Τσιγγάνων αφενός και των δημοτικών και άλλων φορέων διαχείρισης των προγραμμάτων αφετέρου. Στην πραγματικότητα, η διένεξη αυτή είναι αδιάφορη: το μείζον ζητούμενο παραμένει η απόκτηση της ιθαγένειας κατά το δυνατόν από το σύνολο των Τσιγγάνων.

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, υπάρχουν αντίρροπες τάσεις που προκαλούνται από αντικειμενικά δεδομένα και οι οποίες μάλλον αποτρέπουν αρκετούς Τσιγγάνους να αποκτήσουν την ελληνική ιθαγένεια. Ωστόσο, θα ήταν σοβαρό λάθος να επικρατήσουν αυτές. Και ο λόγος είναι ότι σε ένα δημοκρατικό σύστημα τα πολιτικά δικαιώματα, εκτός των άλλων, αποτελούν τη μόνη δύναμη που διαθέτουν οι πολίτες έναντι της εξουσίας. Και αυτό φυσικά αφορά σχεδόν αποκλειστικά τις κοινωνικά αδύνατες ομάδες του πληθυσμού, όπως οι Τσιγγάνοι, επειδή αυτές δεν διαθέτουν άλλες μορφές ισχύος. Είναι βέβαιο ότι σε μία περίοδο οριακών πλειοψηφιών στις εκλογές, όπως αυτή που εισερχόμαστε, η απόκτηση της ιθαγένειας θα τους καταστήσει περιζήτητους κατοίκους δήμων, οι ψήφοι τους θα είναι πολύτιμοι και τα αιτήματά τους σεβαστά.

3δ- Δυναμικές ενσωμάτωσης και τάσεις περιθωριοποίησης

Ο θεμελιωτής μύθος των Ελλήνων Τσιγγάνων στα πρότυπα του εθνικού αντίστοιχου μύθου αφενός και η κοινωνική τους διαφοροποίηση στο πλαίσιο του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού αφετέρου, αποτελούν δύο από τις μείζονες προϋποθέσεις της κοινωνικής τους ενσωμάτωσης, καθώς και της πολύ κρίσιμης ενσωμάτωσής τους στο εθνικό πρότυπο. Και μάλιστα, κυρίως χάρη στην ιδιαιτερότητα του δικού τους θεμελιωτή μύθου δεν διαφαίνεται σοβαρή απώλεια των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους. Πράγματι, αυτά ισχύουν ως τάσεις στον ελληνικό τσιγγάνικο πληθυσμό. Και μπορούν, με μία πρώτη και ενδεχομένως δεύτερη ανάλυση των δεδομένων, να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι οι τάσεις ενσωμάτωσης κατισχύουν των μηχανισμών περιθωριοποίησης. Συμπέρασμα, λοιπόν, αισιόδοξο. Υπάρχουν, όμως, τρεις λεπτομέρειες που ενισχύουν την απαισιόδοξη εκδοχή, χωρίς, ωστόσο, να την καθιστούν κυρίαρχη.

Η πρώτη είναι η δομική και λειτουργική αντινομία μεταξύ της μετακίνησης ως προϋπόθεσης εξασφάλισης του βίου και της εκπαιδευτικής ένταξης των τσιγγανοπαίδων. Αντινομία που λύνεται σε βάρος της σχολικής εκπαίδευσης των παιδιών και άρα, αναπαράγει όχι απλώς τον αναλφαβητισμό, αλλά τον πλήρη αποκλεισμό από κάθε μορφή - και τη στοιχειωδέστερη- επαγγελματικής κατάρτισης. Αυτός ο αποκλεισμός εξωθεί στην αντιγραφή, κυριολεκτικά, του πατρικού επαγγελματικού προτύπου, κάτι που έτσι και αλλιώς ενισχύεται γενικότερα για την προσωπικότητα των παιδιών λόγω της μικρής διαφοράς ηλικίας μεταξύ γονιών και παιδιών, που χαρακτηρίζει τους Τσιγγάνους. Και το κατεξοχήν επάγγελμα, αυτό του πλανόδιου και του περίοικου εμπόρου, φαίνεται να επιλέγεται ως το ευπρεπέστερο κοινωνικά και εισοδηματικά αποδοτικότερο. Στην πραγματικότητα, όμως, επιλέγεται απλά και μόνο επειδή άλλα επαγγέλματα είτε είναι άγνωστα στην κοινωνία των ενήλικων Τσιγγάνων, είτε οι προϋποθέσεις για την πραγματοποίησή τους είναι σχετικά απρόσιτες.

Ερ: Άλλα επαγγέλματα δεν συζητούνται ή δεν συζητιόντουσαν;

Άλλα επαγγέλματα... Επειδή το εμπόριο παρέχει μεγάλη ελευθερία, είναι ένα επάγγελμα που κακά τα ψέματα ταιριάζει στην ιδιοσυγκρασία του Τσιγγάνου, με το δεδομένο ότι δεν έχει πολύ ασφυκτικά ωράρια, αντικείμενο, ο χώρος εργασίας δεν είναι κάποιος πολύ συγκεκριμένος. Του δίνεται η ευκαιρία ν' αλλάζει παραστάσεις. Είναι η πρώτη επιλογή στη σειρά.

Ερ: Δεν έχει και αφεντικό.

Δεν έχει αφεντικό και είναι πάντα η πρώτη επιλογή. Τώρα, βέβαια, έχουν αλλάξει οι απαιτήσεις. Ναι μεν εμπόριο, αλλά αν είναι δυνατόν όχι γυρολογικό, ν' αποκτήσει μια έδρα,

να κάνει δηλαδή πιο χοντρό εμπόριο από το γυρολογικό, ώστε να του δοθεί η ευκαιρία μιας καλύτερης σταδιοδρομίας. Και όπου υπάρχουν οι προϋποθέσεις, συχνά γίνεται. Ανοίγει ένα μαγαζάκι το οποίο σιγά-σιγά μεγαλώνει και γίνεται πιο καλή η ζωή του. Κι όπου δεν υπάρχει, αγώνας καθημερινός...

(από την τρίτη συνέντευξη του Μανώλη Ράντη, Έλληνα Τσιγγάνου πρώην Αντιδημάρχου του Δήμου Αγίας Βαρβάρας, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 4/12/1997)

Ασφαλώς, στην εδραίωση του εμπορίου καταλήγουν λίγοι και αργά ή γρήγορα τα παιδιά τους οδηγούνται και στο σχολείο. Οι περισσότεροι που παραμένουν στον πλανόδιο και περιόικο τρόπο της άσκησής του έχουν να ανταγωνιστούν δύο τάσεις ασύγκριτα ισχυρότερες από τη δική τους δυναμική. Η πρώτη αφορά τα εισοδήματα ή μέρος των εισοδημάτων άνω του 50 % του ενεργού πληθυσμού στην Ελλάδα, τα οποία στηρίζονται στην παραοικονομία (αντιπροσωπεύουν τουλάχιστον το 30 % πλέον του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος). Εντός αυτού του πλαισίου, οι τσιγγάνοι έμποροι και περιφερόμενοι εργάτες γης που εμπορεύονται την αμοιβή της εργασίας τους -μαζί με τους μετανάστες και τους παλιννοστούντες- έχουν την ιδιαιτερότητα ότι το εισόδημα τους στηρίζεται κατά κανόνα, αν όχι εξολοκλήρου, στην παραοικονομία. Και ένα μέρος μεταξύ αυτών στηρίζει την άσκηση παραοικονομίας στην απουσία από το πολιτικό (civil) καθεστώς του κράτους. Υπάρχει, λοιπόν, η πιθανότητα όλο και περισσότεροι Τσιγγάνοι να αποφεύγουν την απόκτηση ιθαγένειας προκειμένου να ενισχύσουν την παραοικονομία τους, δεδομένου ότι από αυτήν εξαρτούν κάτι πολύ πιο θεμελιακό από την ιθαγένεια: ένα σημαντικό, τουλάχιστον, μέρος του εισοδήματός τους. Το ενδεχόμενο αυτό είναι εύλογο ότι ακυρώνει την τάση ευρείας κοινωνικής διάχυσης του θεμελιωτή μύθου και των ευεργετικών αποτελεσμάτων ιδεολογικής ενσωμάτωσης στο εθνικό πρότυπο. Ή μετριοπαθέστερα, ενδέχεται να περιορίζει τη διάχυση αυτού του μύθου στα όρια των ήδη ενσωματωμένων Τσιγγάνων, σε κοινωνικό και επαγγελματικό επίπεδο, αλλά όχι στο εθνικό ιδεολογικό πρότυπο.

Η δεύτερη αντίρροπη τάση στην ενσωμάτωση των Τσιγγάνων έρχεται από την αγορά και αφορά το εμπόριο και πάλι. Πρόκειται για την τάση συγκέντρωσης του εμπορικού κεφαλαίου και ελέγχου της αγοράς εμπορευμάτων πάσης φύσεως τα τελευταία τριάντα χρόνια στην Ελλάδα.

Σε αυτό, λοιπόν, το διάστημα τα τέσσερα μεγάλα καταστήματα λιανικού εμπορίου τροφίμων του 1970 (πάνω από τέσσερις ταμειακές μηχανές) πολλαπλασιάστηκαν σήμερα φτάνοντας τα χίλια οκτακόσια πενήντα. Τα τριάντα πέντε μικρά (κάτω από τέσσερις

ταμειακές μηχανές) του τέλους της δεκαετίας του '60, σήμερα αριθμούν τις επτά σχεδόν χιλιάδες. Τα καταστήματα λιανικού εμπορίου οικιακών συσκευών είναι αμέτρητα, ενώ τα μεγάλα πολυκαταστήματα ενδυμάτων, παιγνιδιών, οικιακού ρουχισμού κτλ. μαζί με τις αποθήκες ελαττωματικών (φτηνών) ειδών ρουχισμού και οικιακών συσκευών, εκτός από τις πόλεις, βρίσκονται σχεδόν σε κάθε κωμόπολη. Η αγορά κάθε είδους εμπορευμάτων ελέγχεται, συνεπώς, από μεγαλύτερες συγκεντρώσεις κεφαλαίου, αρτιότερα εμπορικά δίκτυα, που απασχολούν διαρκώς φτηνότερο εργατικό δυναμικό ή σχεδόν δωρεάν, όπως οι πλασιέ. Και πολύ πρόσφατα ορισμένες από αυτές τις εταιρείες έχουν αρχίσει να συγχωνεύονται και να εισάγονται στο χρηματιστήριο, γεγονός που τους προσδίδει ακόμη μεγαλύτερη δύναμη για τον έλεγχο της αγοράς λιανικού εμπορίου. Φυσικά, και οι τσιγγάνοι έμποροι προσαρμόζονται, απόδειξη τα τριαξονικά φορτηγά. Ωστόσο, αυτή η προσαρμογή θα πρέπει να αφορά λίγους. Από την άλλη πλευρά, μαζί με τη συγκέντρωση η αγορά διευρύνεται. Και ως εκ τούτου, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι πάντα υπάρχει χώρος για το πλανόδιο μικρεμπόριο των Τσιγγάνων στις παρυφές αυτής της αγοράς. Αυτό ισχύει, αλλά μόνο εν μέρει. Κατά τη διάρκεια της ίδιας τριακονταετίας, πάνω από το 50 % των μπακάλικων, των ψιλικατζιδίκων, των συνοικιακών περιπτέρων και των παρόμοιων μαγαζιών, έχουν κλείσει. Αντί αυτών, αυξάνονται οι εξειδικευμένες μικρεμπορικές δραστηριότητες που απαιτούν ειδικές γνώσεις, άδειες, κάποια επένδυση, όπως τα φαρμακεία, τα καταστήματα καλλυντικών, τα βιβλιοχαρτοπωλεία κτλ., καταστήματα στα οποία δύσκολα θα μπορούσαν να προσανατολιστούν Τσιγγάνοι έμποροι. Στην πραγματικότητα, λοιπόν, το εμπόριο του είδους του πλανόδιου και του περίοικου λιανικού εμπορίου, εξωθείται διαρκώς και περισσότερο στο περιθώριο της αγοράς.

Η τρίτη αντίρροπη τάση αναφέρεται στη διαρκώς εντεινόμενη πολιτική δίωξης της παραοικονομίας. Αν, όπως είναι εύλογο, συνυπολογιστεί και αυτή η γενική τάση, εύκολα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το εμπόριο του είδους που ασκούν οι τσιγγάνικοι πληθυσμοί μαζί με πολλούς άλλους Έλληνες, σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα θα χωράει λίγους. Και κάτι ανάλογο ισχύει για τους περιφερόμενους τσιγγάνους αγρεργάτες. Ο ανταγωνισμός από τα φθηνά ημερομίσθια με τα οποία δέχονται να αμείβονται άλλοι ενδεείς μετανάστες για την ίδια δουλειά, όπως οι Αλβανοί, τους διώχνει βαθμιαία από τη δραστηριότητα αυτή. Και σε αυτή την περίπτωση λίγοι θα είναι οι Τσιγγάνοι που θα εξελιχθούν σε μικρο-εργολάβους εργατικής δύναμης για τη συλλογή καρπών. Οι άλλοι;

Με εξαίρεση και πάλι τους εξαθλιωμένους, επειδή έχουν πρόβλημα ήδη σήμερα, καθώς και τους ενσωματωμένους επαγγελματικά, τα υπόλοιπα επαγγέλματα και

βιοποριστικές δραστηριότητες τις οποίες ασκούν Έλληνες Τσιγγάνοι, τους ωθούν περαιτέρω στο περιθώριο διαμορφώνοντας αντίρροπες τάσεις από εκείνες της ενσωμάτωσης που αναφέρθηκαν νωρίτερα.

Είναι, λοιπόν, εμφανές ότι οι ατομικές στρατηγικές εξασφάλισης του βίου που είναι διάχυτες στον τσιγγάνικο πληθυσμό και αναπαράγονται τόσο μεταξύ των γενεών όσο και μεταξύ τους, επειδή ζουν κλειστά, βαίνουν προς την εξάντλησή τους. Και οι στρατηγικές αυτές δεν περιλάμβαναν την εκπαίδευση, ούτε τα ζητήματα της πολιτικής (civil) κατάστασης. Όπως και πολλοί άλλοι Έλληνες, έτσι και πολλοί Τσιγγάνοι έδωσαν αποκλειστική προτεραιότητα στο εισόδημα. Η ανακάλυψη άλλων στρατηγικών που θα συντάσσονται από περισσότερες –σε σχέση με το εισόδημα- παραμέτρους είναι ασφαλώς θέμα εξωτερικής βοήθειας, είναι όμως πρωτίστως ένα είδος φαντασιακής σύλληψης του καθενός. Και αυτή η σύλληψη, επειδή απαιτεί το συνδυασμό του κριτηρίου του εισοδήματος με παραμέτρους που θα ενσωματώνουν στο κυρίαρχο κοινωνικό και εθνικό πρότυπο, είναι πιο εύκολο να πραγματοποιηθεί από τις νέες ηλικίες. Σε κάθε περίπτωση, τα πράγματα είναι πάντα πιο αντιφατικά, πιο σύνθετα από όσο μία σύντομη μελέτη μπορεί να αναδείξει. Όταν οι καθιερωμένες ατομικές στάσεις και κοινωνικές πρακτικές των μέσων και μεγάλων ηλικιών βρίσκονται σε αδιέξοδο, τότε, στις νεαρές ηλικίες συνήθως, και στα στρώματα που οι συνθήκες ωριμάζουν νωρίς την προσωπικότητα, διαμορφώνονται πάντα τα καινούργια πρότυπα που παίρνουν τη μορφή φαντασιακών προβολών του εαυτού, κάτι σαν τις ιδανικές προσδοκίες. Και αυτές, όταν περιλαμβάνουν προβολές του εαυτού σε νέες αξίες, μπορεί να εκφράζουν τις νεότερες τάσεις που διαμορφώνονται στις κρίσιμες για το μέλλον νεαρές ηλικίες.

Ερ: Τι θέλεις να γίνεις, δηλαδή;

Θα πάω για μηχανικός στα μηχανάκια και μπορεί μετά, όταν πάω στρατιώτης, να μείνω μόνιμος αξιωματικός στον ελληνικό στρατό, μέσα.

Ερ: Θέλεις;

Πολύ. Ναι. Νιώθω Έλληνας, που λένε.

Ερ: Όστε θέλεις να γίνεις στρατιωτικός. Σου αρέσει;

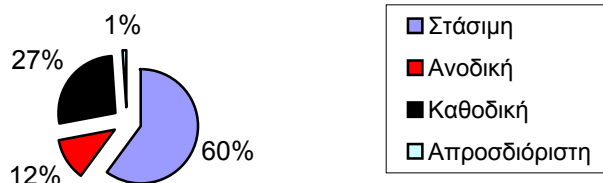
Πολύ. Είναι κάτι που εμένα πλέον μου αρέσει. Όταν βλέπω κάνα ελληνικό έργο από τον κινηματογράφο, ας πούμε, με Γερμανούς και έτσι, μου σηκώνεται το μαλλί.

(από συνέντευξη του δεκαεξάχρονου Νεκτάριου, Έλληνα Τσιγγάνου, στη Νατάσα Καραχάλου, Κόρινθος, φθινόπωρο 1997)

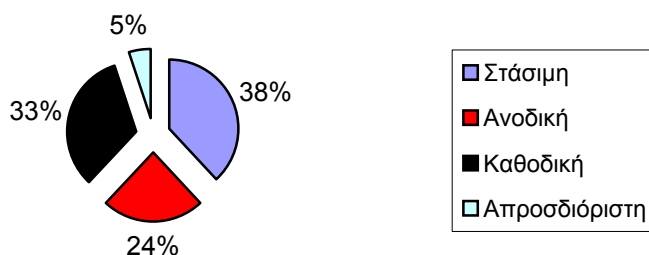
Εργασία και μορφωτικό επίπεδο

	<u>Σχολική φοίτηση</u>								
	Καθόλου	1η	2α	3η	4η	5η	6η	Γυμνάσιο	Λύκειο
		ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ							
Ναυτικός	1			1					
Συνταξιούχος	5						1		
Υπάλληλος	1		1				3		
Ιδιοκτήτης κατ/ματος	10				4		5	1	
Ιδιοκτήτης φορτηγού					1				
Μουσικός	6		1	1			4		
Μικροπωλητής	3								
Γυρολόγος	69	6	6	5	4		13	3	2
Αχθοφόρος	6		1		1			1	
Εργάτης γης	50	2	3	3	1				1
Ρακοσυλλέκτης	41	2					1		
Ότι βρεθεί	1						1		
Ανεργος	34	1	1		4		5	1	
Επαιτεία	4								

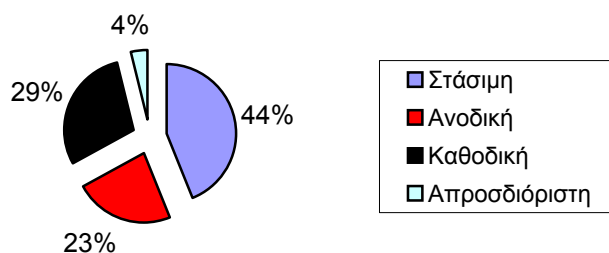
Κοινωνικό-επαγγελματική κινητικότητα των παιδιών σε αναφορά προς τα επαγγέλματα των πατεράδων τους (67 ρακοσυλλέκτες, καρεκλάδες, καλαθοποιοί, μικρό-ζωέμποροι, γανωτές, παλιατζήδες)

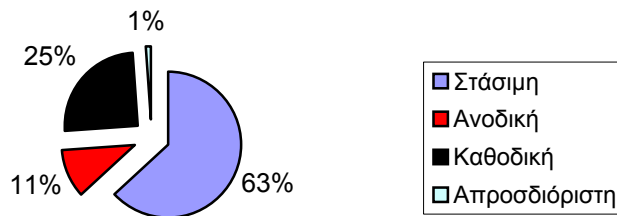
Κοινωνικό-επαγγελματική κινητικότητα των παιδιών σε αναφορά προς τα επαγγέλματα των πατεράδων τους (24 μικροπωλητές-επαίτες και μουσικοί)

Κοινωνικό-επαγγελματική κινητικότητα των παιδιών σε αναφορά προς τα επαγγέλματα των πατεράδων τους (95 εργάτες και αγρεργάτες)

Κοινωνικό-επαγγελματική κινητικότητα των παιδιών σε αναφορά προς τα επαγγέλματα των πατεράδων τους (127 γυρολόγοι, καταστηματάρχες και ελεύθεροι επαγγ/τίες)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1- ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΕΘΝΙΚΗ ΤΟΥΣ ΥΠΟΣΤΑΣΗ

1α- Μια ονοματολογική διευκρίνιση

- Κ. Αρμενόπουλου, **Περί Αιρετικών και της γνώμης αυτών**, εκδ. Βενετίας (αλληπάλληλες εκδόσεις).
- A.G. Paspati, **Etudes sur les Tsingkianes ou Bohémiens de l'Empire Ottoman**, Κωνσταντινούπολη 1870.
- Γ.Κ. Σκαλιέρη, **Αυτοκρατορία της Τραπεζούντος**, Αθήνα 1921.
- H.M.G. Gellmann, **Histoire des Bohémiens**, Παρίσι 1810.

1β- Μετακινούμενοι ή νομάδες :

- A.J.B. Wace-M.S. Thompson, **Οι νομάδες των Βαλκανίων. Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της βόρειας Πίνδου**, Θεσσαλονίκη 1989.
- E.E.A.S.P, **Pastoral production and society**, Campridge University Press-Maison des Siences del'Homme, 1979.
- Β.Γ. Νιτσιάκος, **Παραδοσιακές κοινωνικές δομές**, Αθήνα 1991.
- B. Formoso, **Tsiganes et sédentaires. La reproduction culturelle d'une société**, Παρίσι 1986.

1γ- Δεξιότητες και μετακίνηση του πληθυσμού

- N. Martinez, **Les Tsiganes**, Que sais-je?, 1986.
- B. Mac Dowell, **Les Tsiganes**, National Geographic Society, Παρίσι 1979.
- Βλ., επίσης, B. Formoso, **Tsiganes... ό.π.**
- J. Delumeau, «Mobilité sociale, riches et pauvres a l' époque de la Renaissance», στα Πρακτικά του Συμποσίου Κοινωνικής Ιστορίας με θέμα **Ordres et classes**, Saint-cloud 24-25/5/1967.
- B. Geremek, **Les marginaux parisiens aux XIVE et XVe siècles**, Παρίσι 1976.
- O. Lewis, **La famille Sanchez** , Παρίσι 1972.

2-ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΚΑΙ ΤΣΙΓΓΑΝΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

2α- Οι ευρωπαϊκές προδιαγραφές

- H. Asseo, **Les Tsiganes, une destinée européenne**, Παρίσι 1994.
- N. Ελιάς, **Η εξέλιξη του πολιτισμού. Ήθη και κοινωνική συμπεριφορά στη νεώτερη Ευρώπη**, τομ. Β', Αθήνα 1997.
- M. Weber, **Εθνοτικές σχέσεις και πολιτικές κοινότητες**, (μετάφραση από το γερμανικό), Αθήνα 1997.
- J. Heers, **Le travail au moyen age**, Que sais-je?, 1968.

2β- Οι βαλκανικές ποικιλίες

- R. Portal, **Les Slaves, peuples et nations**, Παρίσι 1965.
- G. Castellan, **Histoire des Balkans XIVe-XXe siècles**, Παρίσι 1991.
- N. Τοντόροφ, **Η βαλκανική πόλη 15^{ος}-19^{ος} αι.**, Αθήνα 1986.
- H.H. Stahl, «Ρουμανία, ΙΣΤ'-ΙΗ' αιώνας», στο **Οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών 15^{ος}-19^{ος} αιώνας**, Αθήνα 1979.
- I. Tekeli, «Οι θεσμοθετημένες εξωτερικές σχέσεις των πόλεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εξέταση οικιστικών μοντέλων», στο **Οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών 15^{ος}-19^{ος} αιώνας**, Αθήνα 1979.

2γ- Το μωσαϊκό των φτωχών στην Ελλάδα έως το 1940

- L. Jadonet-C. Ferreira, **Les Tsiganes et les Gens du Voyage dans la cite**, Παρίσι 1992.
- Π. Πιζάνιας, **Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο**, Αθήνα 1993.
- Συνέντευξη της Ευαγγελίας Ράντη, Ελληνίδας Τσιγγάνας, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, Αγία Βαρβάρα, 12/12/1997.
- Γ.Σ.Υ.Ε, **Απογραφή του πληθυσμού 1928. Τα επαγγέλματα, ΙΙΙ, τ. Α' και Β'**, Αθήνα 1930.

2δ- Δίκτυα επιβίωσης, συγγενικοί και τοπικοί δεσμοί

- Π. Πιζάνιας, **Οι φτωχοί των πόλεων, ό.π.**
- Société des Nations, **L'établissement des réfugiés en Grèce**, Γενεύη 1926.
- Π. Γραικός, «Το πρόβλημα της αστυφιλίας», **Εργασία**, 20/9/1930.
- Δ.Β. Αβραμίδης, «Πρόσφυγες και επαγγελματικός πληθωρισμός», **Εργασία**, 22/2/1930.

2ε- Η διαδικασία ενσωμάτωσης στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο

- Συνέντευξη του Χρήστου Λάμπρου, Έλληνα Τσιγγάνου, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, Αγία Βαρβάρα, 16/10/1997.
- Ε.Κ.Κ.Ε, **Οι δημογραφικές εξελίξεις στην μεταπολεμική Ελλάδα**, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 5-6/10/1992, βλέπε ιδίως μέρος Γ' και Δ'.

- Ι. Πολύζος και άλλοι, **Το φαινόμενο της περιθωριοποίησης των Τσιγγάνων στον αστικό χώρο**, Ερευνητικό πρόγραμμα Γ.Γ.Ε.Τ-Ε.Μ.Π, Αθήνα 1995 (Α΄ φάση).
- Κ. Φαλτάιτς, **Το πρόβλημα της καταγωγής των Τσιγγάνων**, Αθήνα 1931.
- Πρώτη συνέντευξη του Χρήστου Λάμπρου, *ό.π.*, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, Αγία Βαρβάρα, 6/11/1997).
- Σ. Μούργκος, «Οικονομική ανάπτυξη και ανακατανομή του εισοδήματος στη μεταπολεμική Ελλάδα», **Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών**, 2/1989.

3- ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟΥ ΚΑΙ ΤΑΣΕΙΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ

3α- Οι πολιτισμικές ανάγκες και η κάλυψή τους

- Συνέντευξη του νεαρού Τσιγγάνου Νεκτάριου στη Νατάσα Καραχάλιου, Κόρινθος, Νοέμβριος 1997.
- Συνέντευξη του Μανώλη Ράντη, Έλληνα Τσιγγάνου γυρολόγου, πρώην Αντιδημάρχου του Δήμου Αγίας Βαρβάρας, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 4/12/1997.
- Τέταρτη συνέντευξη του Μανώλη Ράντη, *ό.π.*, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, Αθήνα, 30/1/1998.
- V. Rouda, **Congrès international tsigane**, Απρίλιος 1971, από τη μελέτη της N. Martinez, **Les Tsiganes**, *ό.π.*
- Συνέντευξη του Παύλου Καραγκούνη, Έλληνα Τσιγγάνου, στη Νατάσα Καραχάλιου, Κόρινθος, φθινόπωρο 1997.
- Γ. Βούλγαρης και άλλοι, «Η πρόληψη και αντιμετώπιση του ‘άλλου’ στη σημερινή Ελλάδα», **Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης**, 5/1995.

3β- Επαγγελματική ένταξη και κοινωνική διαφοροποίηση

- Συνέντευξη της Χρυσούλας, Ελληνίδας Τσιγγάνας 71 ετών, στη Νατάσα Καραχάλιου, Κόρινθος, φθινόπωρο 1997.
- Συνέντευξη του Παύλου Καραγκούνη, *ό.π.*
- Συνέντευξη του Μανώλη Ράντη, *ό.π.*
- Τρίτη συνέντευξη του Μανώλη Ράντη, Έλληνα Τσιγγάνου πρώην Αντιδημάρχου του Δήμου Αγίας Βαρβάρας, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 4/12/1997.
- Π. Πιζάνιας, «Απλή εμπορευματική παραγωγή και άτυπες δραστηριότητες», **Ειρμός**, 1/1998.
- Τρίτη συνέντευξη του Μανώλη Ράντη, *ό.π.*

3γ- Παρέκβαση για τη σχέση Τσιγγάνων και ιθαγένειας

- Εκτός από τις διάφορες συνεντεύξεις, όπου η πολιτική προκύπτει μάλλον αδιάφορη για τους Τσιγγάνους, όπως για κάθε περιθωριακή ομάδα στον κόσμο, τις υποθέσεις για αυτό το υποκεφάλαιο συγκροτήσαμε από συζητήσεις με πολιτικά στελέχη της δεκαετίας του ‘80 που κατείχαν και κρατικές θέσεις.

3δ- Δυναμικές ενσωμάτωσης και τάσεις περιθωριοποίησης

- Τρίτη συνέντευξη του Μανώλη Ράντη, *ό.π.*

- Έρευνα της A. Nielsen για την εξέλιξη του λιανικού εμπορίου στην Ελλάδα, εφ. **Επενδυτής**, 5/10/1996.
- ΚΕΠΕ, **Παραοικονομία και φοροδιαφυγή: μετρήσεις και οικονομικές επιπτώσεις**, Αθήνα 1995.
- Μ. Παυλή-Α. Σιδέρη, **Οι Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας και της Κάτω Αχαΐας**, Αθήνα 1995.
- Σ. Κοκκινάκη, «Κοινωνικά χαρακτηριστικά των Τσιγγάνων της περιοχής Άνω Λιοσίων Αττικής», **Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών**, 48/1983.
- «Ταξιδεύοντας με τους Τσιγγάνους», διάφορα σημειώματα στο κυριακάτικο ένθετο της Εφ. **Καθημερινή**, 8/1/1995.
- Ε. Μαρσέλος, **Ο αναλφαβητισμός στους Τσιγγάνους**, (Γ.Γ.Λ.Ε.) Αθήνα 1985.